

ΜΙΑ ΚΙΝΗΣΗ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΕΩΣ
ΤΟΥ ΥΠΟΔΟΥΛΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 16ο ΑΙΩΝΑ
(1540-1550)

Μέρος Β'*

ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΟΦΙΑΝΟΥ

1. ΓΕΝΙΚΑ

Μετά την περιγραφή τῶν παιδευτικῶν κινήσεων πού ἐκδηλώνονται αὐτὴ τὴν ἐποχὴ μὲ κέντρο τὴν σημαντικὴ προσωπικότητα τοῦ Διονυσίου Β', ἐρχόμαστε νὰ διαγράψουμε τίς ιδέες τοῦ Νικολάου Σοφianoῦ¹, ὁ ὁποῖος συγκεφαλαιώνει κατὰ τολμηρό, πρωτότυπο καὶ πρακτικὸ τρόπο τὸ νέο πνεῦμα τῆς ἐποχῆς του.

Ὁ Σοφianoὺς εἶναι ὁ μέγας πρωτοπόρος στὴν παιδευτικὴ προσπάθεια, πού θὰ ἐξαρθῆ στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες, νὰ καλλιεργηθῆ ἐσωτερικὰ καὶ νὰ φωτιστῆ ὁ Ἑλληνισμός, ὥστε νὰ σπάσῃ τὸ φράγμα τῶν ἐθνογραφικῶν του ἐκδηλώσεων, νὰ ξαναγίνῃ ἓνας ἱστορικὸς λαὸς πού ἀγωνίζεται νὰ ἀνασυνθεθῆ ὀργανικὰ μὲ τίς μεγάλες στιγμὲς τῆς ἱστορίας του καὶ νὰ ἐμφανιστῆ σὲ μιὰ νέα σύνθεση.

Τὸ ἔργο τοῦ Σοφianoῦ, σὰν πρωτοπορικὸ πού εἶναι, δὲν μπορεῖ νὰ ἐκτι-

---

* Βλ. σσ. 50-78.

1. Γιὰ τὸν Νικόλαο Σοφianoὺ δὲν ὑπάρχει πλούσια βιβλιογραφία. Κυρίως βλ. Α. Μουστοξύδου, «Νικόλαος Σοφianoὺς», *Ἑλληνομνημον*, σ. 236-264. Legrand, *BH* τ. 1, σ. CLI, CLXXXVII - CXCIV, CXCVI, CC, CCXXV, CCXXIX, 247, 258, 265, 271, 272, τ. 2, σ. 55, 176-177, 352, τ. 3, σ. 126-128, 435, 462. Τοῦ ἰδίου, *Nicolas Sophianos. Grammaire du grec vulgaire et traduction en grec vulgaire du traité de Plutarque sur l'éducation des enfants*, publiées par Émile Legrand, deuxième édition, Παρίσι 1874. Nicolai Gerbelli Phorensis, *Pro declaratione picturae sive descriptionis Graeciae Sophiani*, libri septem, Βασιλεία 1550. M. Vitti, *Nicola Sofiano e la commedia dei «Tre tiranni» di A. Ricchi*, Νεάπολη 1966. Τοῦ ἰδίου, «Ἐνα θεατρικὸ πείραμα τοῦ Νικολάου Σοφianoῦ», *Πρακτικὰ Τρίτου Παιονίου Συνεδρίου*, τ. 2, Ἐν Ἀθήναις 1969, σ. 254-256. A. Tinto, «Nuovo contributo alla storia della tipografia greca a Roma nel secolo XVI: Nicola Sofiano», *Gutenberg - Jahrbuch* 1965, σ. 171-175. G. Schirò, «Un apografo della Cronaca dei Tocco prodotto da Nicola Sofiano», *RESEE* 7, 1969, 209-219.

μηθῆ τόσο γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ του ποιότητα, ὅσο γιὰ τὴν ἔμπνευσή του καὶ γιὰ τὴν σύλληψή του. Ἡ θεμελιικὴ του ἰδέα εἶναι νὰ χύσῃ τὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ σὲ νέα προπλάσματα — ἐμπνευσμένα βέβαια πάντοτε ἀπὸ τὴν ἑλληνοχριστιανικὴ παράδοση — καὶ ὅχι νὰ συντηρήσῃ καὶ ν' ἀνορθώσῃ αὐτούσια τὶς μορφές τῆς παραδόσεως αὐτῆς.

Ὁ Σοφιανὸς ζῆ στὴν Εὐρώπη καὶ παρακολουθεῖ καὶ γνωρίζει τὶς ἐκεῖ πνευματικὲς ζυμώσεις· ἔρχεται σ' ἐπαφὴ μὲ ὅλες τὶς μεταλλαγές τῆς Ἀναγεννήσεως: ζῆ τὸ τελευταῖο στάδιο τοῦ κλασικισμοῦ στὴν Ἰταλία τὸν 16ο αἰώνα καὶ τὴν ἀρχὴ τοῦ νέου πνεύματος, ποὺ ἐκδηλώνεται στὸν θρησκευτικὸ χῶρο μὲ τὴν μεταρρύθμιση καὶ τὴν ἀντιμεταρρύθμιση καὶ γενικότερα μὲ τὴν καλλιέργεια καὶ προβολὴ τῶν σύγχρονων, τῶν ἐθνικῶν πικὰ δυνάμεων· καὶ ἔχει δεῖ ὁ Σοφιανὸς τὰ ἀγαθὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς προσπάθειας. Ἐξάλλου, ἔχοντας καὶ προσωπικὲς ἐμπειρίες ἀπὸ ταξίδια του στὴν τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα, γνωρίζει πολὺ καλὰ τὴν ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ κατάσταση τῶν συμπατριωτῶν του.

Μὲ βάση τὰ παραπάνω στοιχεῖα ὁ Σοφιανὸς προβληματίζεται, γιὰ νὰ βρῆ ὁ Ἑλληνισμὸς τὸν ἀληθινὸ του ἑαυτό: «Βλέποντας, θεοφιλέστατε δέσποτα, ὅτι, διὰ τὴν μακρὰν καὶ πικροτάτην δουλοσύνην, τὸ ἡμέτερον γένος ἐξέπεσε καὶ οὐδὲ κἄν ἀναθυμᾶται τὴν προκοπὴν ὅπου εἶχαν οἱ προγόνοι μας, μὲ ὁποῖαν ἀφῆσαν εἰς ἕλην τὴν οἰκουμένην λαμπρὰν καὶ ἀθάνατον δόξαν, ἠθέλησα πολλάκις περὶ τούτου νὰ συμβουλευθῶ καὶ νὰ κοινολογήσω τὸ πρᾶγμα μὲ ὅσους σοφοὺς καὶ πεπαιδευμένους καὶ κατὰ ἀλήθειαν εὐγενεῖς καὶ λείψανα τῆς ἀθλίας καὶ δυστυχοῦς ἀρχαίας Ἑλλάδος»¹, γράφει στὸν καθολικὸ μητροπολίτη Μυλοποτάμου Κρήτης Διονύσιο.

Ὁ Σοφιανὸς λοιπὸν ἔρχεται σ' ἐπαφὴ μὲ πνευματικὲς προσωπικότητες τοῦ ἀπόδημου Ἑλληνισμοῦ², βασικὰ παλαιούς του συμμαθητὲς τοῦ Κυρινά-

1. *BH* 1, σ. 247. Τὸ κείμενο εἶναι ἀπὸ τὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ «Τῷ Θεοφιλεστάτῳ καὶ σεβασμιωτάτῳ ἐπισκόπῳ Μυλοποτάμου καὶ Χερρονήσου κυρίῳ Διονυσίῳ Νικόλαος ὁ Σοφιανὸς χαιρεῖν», ποὺ συνόδευσε τὴν μετάφραση ἀπὸ τὸν Σοφιανὸ μὲ τίτλο *Παιδαγωγὸς τοῦ Περὶ παιδίων ἀγωγῆς ἔργου τοῦ Πλουτάρχου*. «Ἐτυπώθη εἰς τὴν Βενετίαν ἐν οἰκίᾳ Βαρθολομαίου τοῦ Καλλιγράφου. αψμδ', μηνὸς ἰανουαρίου β'» (κατὰ τὸ βενετικὸ ἡμερολόγιο, ἤτοι 2 Ἰαν. 1545), Legrand, *Nic. Sophianos*, σ. 123. Ἡ ἐπιστολὴ βρίσκεται ἀναδημοσιευμένη: *Ἑλληνομνήμων*, σ. 252-254, Legrand, ἔ.ἀ., σ. 91-94, Τοῦ ἰδίου, *BH* 1, σ. 247-249, Α. Ε. Βακαλοπούλου, Πηγές τῆς ἱστορίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τ. Α' (1204-1669), Θεσσαλονίκη 1965, σ. 340-342.

2. Αὐτοί, ὅπως τοὺς μνημονεύει ὁ Σοφιανὸς στὴν ἐπιστολὴ του, εἶναι: Ἀντώνιος ὁ Καλλιέργης, Ἄγγελος ὁ Φορτίας, Ἀντώνιος Ἐπαρχος, Κωνσταντῖνος Ράλλης, Ματθίας ὁ Ἀβαρις (Ματθαῖος Δεβαρῆς), Γεώργιος ὁ Κορίνθιος, Ἐρμόδωρος ὁ Ζακυνθινός, Καντῖνος καὶ Ἰάκωβος Τριβῶλης, Μιχαὴλ ὁ Ροσαῖτος, Νικόλαος ὁ Χῖος, Φράγκος ὁ Τελουντᾶς καὶ Ἰωάννης ὁ Παλαιολόγος· βλ. *BH* 1, σ. 247-248.

λιου Ἑλληνικοῦ Γυμνασίου τῆς Ρώμης¹, μὲ τoὺς ὁποίους στὰ νεανικά τους χρόνια εἶχε ἀντιμετωπίσει ἀνάλογο πρόβλημα μὲ θαυμάσιες ἐκδηλώσεις — μὲ τὴν ἔκδοση εἰδικῶν κειμένων —, ἀλλὰ ποὺ φαίνεται ὅτι δὲν ἦταν ἱκανὲς νὰ θεραπεύσουν τὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα. Οἱ φιλολογικὲς τους ἐκδόσεις², μὲ περιεχόμενο ποὺ πρόδιδε περισσότερο ἀνησυχίες ἀγωγῆς καὶ λιγότερο φιλολογικὲς ἱκανοποιήσεις, ἀπευθύνονταν ὁπωσδήποτε σὲ στενὸ, πολὺ στενὸ γιὰ τὸν Ἑλληνισμό, κύκλο ἀνθρώπων. Ἔτσι τὸ μήνυμα ποὺ περιέκλειναν ἦταν πολὺ ἀδύνατο, γιὰ νὰ φτάσῃ ὡς τὶς καρδιὲς τῆς μεγάλῃς μάζας τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Τώρα ὁ Σοφιανὸς μὲ τοὺς ὄριμους πιά, καὶ πνευματικά, παλαιούς του φίλους «συν-βουλεύεται» «μὲ ποῖον τρόπον ἤθελεν διορθωθῆ τὸ πάθος τοῦτο

1. Γιὰ τοὺς μαθητὲς τοῦ Ἑλληνικοῦ αὐτοῦ Γυμνασίου ὑπάρχει πρόβλημα. Ὡς τὴν δημοσίευσή ἀπὸ τὸν Μ. Ι. Μανούσακα, «Ἡ παρουσίαση ἀπὸ τὸν Ἰάνο Λάσκαρη τῶν πρώτων μαθητῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Γυμνασίου τῆς Ρώμης στὸν πάπα Λέοντα Ι΄ (15 Φεβρ. 1514)», *Ὁ Ἑραριστῆς* 1, 1963, 161-172, τοῦ ἐγγράφου γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ γίνῃ λόγος πῶς κάτω (βλ. σ. 279) σημ. 1,2, ὁ Legrand (*BH* 1, σ. CII, σημ. 2), βασισμένοις σὲ ἄλλες μαρτυρίες, μᾶς ἔδωσε ὡς βέβαιους μαθητὲς τοῦ Γυμνασίου 1) τὸν Νικόλαο Σοφιανό, 2) τὸν Ματθαῖο Δεβαρῆ, 3) τὸν Χριστόφορο Κοντολέοντα, 4) τὸν Κωνσταντῖνο Ράλλη, καὶ ὡς πιθανούς, 5) τὸν Ἐρμόδωρο Λήσταρχο, 6) τὸν Γεώργιο Κορίνθιο καὶ 7) τὸν Γεώργιο Βάλαμο ἢ Βαλαμώνα· γιὰ τοὺς τέσσερις πρώτους βλ. καὶ *BH* 2, σ. 55. Τὰ ὀνόματα τῶν δώδεκα πρώτων μαθητῶν τοῦ Γυμνασίου σύμφωνα μὲ τὸ ἐγγραφο, ὅπως μᾶς τὰ παραθέτει ὁ Μανούσακας, ἔ.ἀ., σ. 169-170, εἶναι: 1) Γεώργιος Ράλλης, 2) Δημήτριος Κλαδᾶς, 3) Κωνσταντῖνος Ράλλης, 4) Μαρκέτος Ξερομερίτης (ἀπὸ τὴν Κέρκυρα), 5) Νικόλαος Σουλτανὸς τοῦ Δημητρίου (ἀπὸ τὴν Μεγάλῃ Μάνῃ), 6) Φραγκίσκος, γιὸς τῆς χήρας, ἀμάρτυρου ἐπωνύμου (ἀπὸ τὴν Κέρκυρα), 7) Πέτρος, ἀνεψιὸς τοῦ Βερούση (Βερούσης κ' αὐτός;), 8) Νικόλαος Λουκάνης, 9) Γεώργιος Δραμυτηνὸς (ἀπὸ τὴν Κρήτη), 10) Ἀλέξανδρος Πολυλάς, 11) Λέων Καλλιέργης καὶ 12) Λαυρέντιος Κεφαλᾶς. Ἀπὸ τοὺς μαθητὲς ποὺ μνημονεύει ὁ Legrand ἐπαληθεύεται ὅτι μόνον ὁ Κωνσταντῖνος Ράλλης ἀνῆκε στοὺς πρώτους δώδεκα μαθητὲς τοῦ Γυμνασίου· οἱ ἄλλοι ἔξι «ἢ ἐφοίτησαν ἀργότερα ἢ δὲν ἐφοίτησαν καθόλου» (Μανούσακα, ἔ.ἀ., σ. 169)· ἀλλὰ αὐτὸ τὸ δεύτερο θὰ πρέπη νὰ τὸ ἀποκλείσωμε, τουλάχιστο γιὰ τοὺς τρεῖς πρώτους, γιὰτὶ ὑπάρχει σαφὴς μαρτυρία, ὅτι ὁ Δεβαρῆς ἐφοίτησε στὸ Κυρινάλιο Γυμνάσιο κοντὰ στὸν Ἰάνο Λάσκαρη (βλ. *BH* 2, σ. 54-55) καὶ ὅτι οἱ ἄλλοι δύο μαζὶ μὲ τὸν Κωνσταντῖνο Ράλλη ὑπῆρξαν «*Devarii condiscipuli et contubernales*», αὐτ., 55) — κατὰ τεκμήριο — στὸ Ἑλληνικὸ Γυμνάσιο. Ἐπομένως οἱ μαθητὲς ποὺ ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Legrand πρέπει νὰ ἦρθαν λίγο ἀργότερα· πιθανὸν μάλιστα ἢ ἔρευνα νὰ ἀποκαλύψῃ κάποτε καὶ ἄλλους μαθητὲς τοῦ Γυμνασίου, οἱ ὁποῖοι ἔμειναν ὡς τώρα ἀγνωστοὶ ἴσως γιὰτὶ δὲν διακρίθηκαν στὰ γράμματα· ἐξᾴλλου, ἀπὸ τοὺς δώδεκα πρώτους μαθητὲς τοῦ Γυμνασίου μόνον τρεῖς γνωρίζομε σήμερα, τοὺς 3, 5 καὶ 8, νὰ διέπρεψαν (βλ. Μανούσακα, ἔ.ἀ., σ. 170). Συσχετίζοντας, τώρα, τὰ 13 ὀνόματα τῶν Ἑλλήνων λογίων (βλ. ἀν. σ. 269, σημ. 2), μὲ τοὺς ὁποίους συν-βουλεύτηκε ὁ Σοφιανός, καὶ τὰ 18 ὀνόματα μαθητῶν τοῦ Γυμνασίου, ποὺ ἀναφέρονται ἀπὸ τοὺς Legrand - Μανούσακα, διαπιστώνομε ὅτι τέσσερις ἀπὸ αὐτούς, ἦτοι ὁ Κωνσταντῖνος Ράλλης, ὁ Ματθαῖος Δεβαρῆς, ὁ Γεώργιος Κορίνθιος καὶ ὁ Ἐρμόδωρος (Λήσταρχος) ὁ Ζακυνθινός, εἶναι συμμαθητὲς τοῦ Σοφιανοῦ.

2. Τὶς ἐκδόσεις αὐτὲς βλ. στὸ Α΄ μέρος τῆς μελέτης, σ. 58, σημ. 2.

τῆς ἀπαιδευσίας, καὶ νὰ γυρίσουν εἰς τὸ καλόν. Καὶ ὅλοι ἀπὸ μίαν γνώμην ἦσαν ὅτι, ἂν ἤθελαν διαβάσῃ καὶ νὰ γρυκίσουν τὰ βιβλία ὅπου ἀφῆκαν ἐκεῖνοι οἱ παλαιοὶ καὶ ἐνάρετοι ἄνδρες, εὐκολὰ ἤθελεν διορθωθῆ ἡ ἀπαιδευσία ὅπου πλεονάζει εἰς τοὺς πολλοὺς»¹.

Ἔτσι στόχος τοῦ Σοφιανοῦ γίνεται νὰ διορθωθῆ «ἡ ἀπαιδευσία ὅπου πλεονάζει εἰς τοὺς πολλοὺς», ὥστε «νὰ γυρίσουν εἰς τὸ καλόν», ἐνῶ ὡς τρόπος θεραπείας τῆς ἀπαιδευσίας ἀναγνωρίζεται ἡ προσωπικὴ πλησίαση καὶ κατανόηση ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας τῶν βιβλίων, «ὅπου ἀφῆκαν ἐκεῖνοι οἱ παλαιοὶ καὶ ἐνάρετοι ἄνδρες». Αὐτὴ ἡ «θέση» τοῦ Σοφιανοῦ συμπίπτει μὲ ὅσα ἀναπτύχθησαν παραπάνω, στὸ Α' μέρος, σχετικὰ μὲ τὴν παιδευτικὴ κίνηση μὲ κέντρο τὸν Διονύσιο Β'. Ὁ Σοφιανὸς ἕμως προχωρεῖ περισσότερο, καὶ ἀπὸ ἐδῶ ἀρχίζει ἡ τόλμη του, ἡ πρωτοτυπία του καὶ ἡ πρακτικὴ του, γιὰτὶ ἐπιδιώκει, γιὰ πρώτη φορὰ αὐτός, νὰ ἐκλαϊκεύσῃ βάσει ἐνὸς προγράμματος θέματα ποὺ ἀνῆκαν ἀποκλειστικὰ στὴν λόγια παράδοση τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Γιὰ τὴν διατύπωση καὶ τὴν πρακτικὴ τοῦ προγράμματός του ὁ Σοφιανὸς ἐπηρεάζεται εὐνοϊκὰ ἀπὸ δύο πραγματικότητες: α) ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴ, ποὺ προβάλλει πιά σὰν παράδειγμα πρὸς μίμηση, γιὰτὶ μ' ἐπιτυχία μετέφερε ἀνάλογες γνώσεις καὶ ἰδέες ἀπὸ τὶς κλασικὲς γλώσσες στὶς ἐθνικὲς γλώσσες, καὶ β) ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ, ποὺ προσφέρεται πιά ὄριμη γιὰ τὸ πρόγραμμά του, γιὰτὶ ὑπάρχει ἕνα ἰσχυρὸ λαϊκὸ ὑπόστρωμα πνευματικῶν ἐκδηλώσεων, ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ οἱ ἀνάλογες προσπάθειες γιὰ τὴν διάδοση λαϊκῶν κειμένων στὸν Ἑλληνισμὸ σημείωσαν ἀξιόλογη ἐπιτυχία².

1. *BH* 1, σ. 248.

2. Στὴν τριακονταετία 1520-1550 ἔχομε μιὰ μοναδικὴ σὲ ποικιλία ἐκδοσὴ λαϊκῶν μυθιστοριῶν, οἱ ὁποῖες καὶ ξαναεκδίδονται στὴν ἴδια περίοδο. Αὐτὲς οἱ μυθιστορίες, κατὰ τὴν *Bibliographie Hellénique* τοῦ Legrand, εἶναι: Ὁ Ἀπόκοπος τοῦ Μπεργαδῆ, 1519 (3, σ. 249, ἀριθ. 217), τὸ Πένθος θανάτου, 1524 (1, σ. 179, ἀριθ. 69), ἡ Ἰλιάδα τοῦ Λουκάνη, 1526 (1, σ. 188, ἀριθ. 75), ἡ Ἱστορία τοῦ Ταγματιέρα τοῦ Τριβώλη, 1528 (1, σ. 202, ἀριθ. 82), ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Μακεδὼν τοῦ Ζήνου, 1529 (1, σ. 205, ἀριθ. 83), ὁ Θησεὺς καὶ γάμοι τῆς Αἰμίλιας, 1529, (1, σ. 206, ἀριθ. 84), τὸ Ἄρθος Χαρίτων, 1529 (3, σ. 328, ἀριθ. 305), ἡ Διήγησις Ἀπολλωνίου Τυρίου, 1534 (1, σ. 219, ἀριθ. 91), ἡ Αἰτήγησις Γαδάρου, Λύκου καὶ Ἀλουποῦς, 1539 (1, σ. 234, ἀριθ. 98), ἡ Βατραχομομαχία τοῦ Ζήνου, 1539 (1, σ. 235, ἀριθ. 100), οἱ Αἰσώπου μῦθοι τοῦ Νουκίου, 1543 (1, σ. 241, ἀριθ. 103), οἱ Λόγοι διδασκαλικοὶ τοῦ Δεφαράνα, 1543 (1, σ. 245, ἀριθ. 105), ἡ Ἱστορία Βελισσαρίου, 1548 (1, σ. 281, ἀριθ. 122), ἡ Ἱστορία... γυναικῶν, 1549 (1, σ. 282, ἀριθ. 123β) καὶ ὁ Σπανέας, 1551 (1, σ. 285, ἀριθ. 128). Σύντομα πρόκειται νὰ δημοσιευθῆ σχετικὰ μὲ τὶς Νεοελληνικὰς ἐκδόσεις τῆς Βενετίας στὸν 16ο αἰῶνα σημαντικὴ ἀνακοίνωση τοῦ κ. Λίνου Πολίτη σὲ *Convegno* ποὺ πραγματοποιήθηκε στὴν Βενετία τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1973. Τὸ χειρόγραφο αὐτῆς τῆς ἀνακοινώσεως εἶχε τὴν καλοσύνη ὁ διακεκριμένος νεοελληνιστῆς νὰ μοῦ τὸ δώσῃ νὰ τὸ δῶ τὸν εὐχαριστῶ καὶ πάλι.

Ὁ Σοφριανὸς μὲ ὄλο του τὸ πρόγραμμα ἀγωνίζεται νὰ ἐμφανιστῆ ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς ἐποχῆς του ἰδεολογικὰ σὰν ἕνας ζωντανὸς ὀργανισμὸς. Γι' αὐτὸ προσπαθεῖ νὰ τοῦ ὀργανώσῃ τὴν γλώσσα του, νὰ τοῦ δώσῃ τὴν μέθοδο καὶ τὰ μέσα τοῦ ἐξανθρωπισμοῦ του καί, τέλος, νὰ τὸν ἀποσαφηνίσῃ ἱστορικὰ μὲ μιὰ ἐσωτερικὴ ἀναθεμελίωσι καὶ σύνδεση τοῦ Νεοελληνισμοῦ μὲ τὸν ἀρχαῖο Ἑλληνισμὸ.

2. Η ΔΙΑΦΘΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ ΟΡΓΑΝΟ ΕΚΦΡΑΣΕΩΣ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

Στὴν λατινικὴ ἀφιερωτικὴ πρὸς τὸν καρδινάλιο Ἰωάννη Λοθαρίγγιο ἐπιτολὴ του¹, τὴν ὁποία ὁ Σοφριανὸς προτάσσει στὴν *Γραμματικὴ* του², μὲ σαφήνεια μᾶς πληροφορεῖ ὅτι γιὰ τὴν σύνταξιν Γραμματικῆς τῆς ἀπλῆς ἐλληνικῆς γλώσσας ἐπηρέαστηκε ἀποφασιστικὰ ἀπὸ ἀνάλογο φαινόμενο τῶν Εὐ-

1. «Amplissimo et Clarissimo Principi D. Joanni Lotharingio S.R.E. Diacono Cardinali N. Sophianos S.D.», Legrand, *Nic. Sophianos*, σ. 33-34.

2. Ἡ *Γραμματικὴ* τοῦ Σοφριανοῦ δὲν ἐκδόθηκε στὴν ἐποχὴ του. Τυπώθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1870 ἀπὸ τὸν Legrand στὴν σειρὰ *Collection de monuments pour servir à l'étude de la langue néohellénique*, No 6, καὶ σὲ δεύτερη ἐκδοσὴ τὸ 1874 (:Legrand, *Nic. Sophianos*). Δὲν εἶναι ἐπίσης γνωστὸς ὁ χρόνος τῆς συγγραφῆς τῆς ὡς *tempus ante quem* θεωρεῖται τὸ 1550, ἔτος θανάτου τοῦ Ἰωάννη Λοθαρίγγιου· βλ. *Ἑλληνομνήμων*, σ. 248, *BH* 1, σ. CXCIV. Ἄν ὅμως δὲν εἶναι γνωστὸς ὁ ἀκριβὴς χρόνος συγγραφῆς τῆς *Γραμματικῆς* του, αὐτὴ θὰ πρέπη νὰ τοποθετηθῇ στὰ χρόνια τῆς ὀριμότητάς του, γύρω στὰ 1545, ὅποτε ἐκδίδεται ἢ μετὰφρασὴ του στὸ *Περὶ παιδῶν ἀγωγῆς* τοῦ Πλουτάρχου, καὶ γιὰ αὐτὰ τὰ δυὸ κείμενα ἔχουν ἐνιαία γλωσσικὴ μορφή καὶ γιὰ αὐτὰ ἡ διακέρυξις γιὰ μιὰ προγραμματισμένη ἐκδοσὴ ἔργων τῆς ἐλληνικῆς καὶ τῆς χριστιανικῆς γραμματείας, ἐκδοσὴ ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν μαρτυρεῖται τίποτε μετὰ τὸ 1545. Σήμερα, χάρις στὴν μελέτη τοῦ M. Vittl, *Nicola Sofianos e la commedia dei «Tre tiranni» di A. Ricchi*, Νεάπολη 1966 (βλ. βιβλιοκρ. Λίνου Πολίτη, *Ἑλληνικά* 21, 1968, 229-232), ἔχομε ἕνα πολὺ ἐνδιαφέρον στοιχεῖο γιὰ τὴν πρῶτην προσπάθειαν τοῦ Σοφριανοῦ στὴν χρησιμοποίησιν τῆς λαϊκῆς γλώσσας: Σὲ περγαμηνὸν χειρόγραφον ἔργου τοῦ 1533 τῆς ἰταλικῆς κωμωδίας τοῦ A. Ricchi, *I tre tiranni*, στὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς Ε' πράξεως, χρησιμοποιεῖται ἡ ἐλληνικὴ λαϊκὴ γλώσσα, ἀκατέργαστη κάπως, σὲ δεκαπεντασύλλαβον πολιτικὸν στίχον. Τόσο ἡ γραφὴ τοῦ ἐλληνικοῦ μέρους τοῦ χειρογράφου, ὅσο καὶ ἡ μετὰφρασις τοῦ μέρους αὐτοῦ στὰ ἐλληνικά, ἔδειξε ὁ Vittl ὅτι ἀνήκουν στὸν Νικόλαον Σοφιανόν. Γιὰ τὸ ἴδιον θέμα βλ. τὴν σύντομην ἀνακοίνωσιν τοῦ M. Vittl, «Ἐνα θεατρικὸν πείραμα τοῦ Νικολάου Σοφιανοῦ», *Πρακτικά Τριτοῦ Παιονίου Συνεδρίου*, τ. 2, Ἐν Ἀθήναις 1969, σ. 254-256. Ἡ ἴδιαν ἀρχόμενη προσπάθεια τοῦ Σοφριανοῦ, νὰ μεταβάλλῃ τὴν ἀκατέργαστη λαϊκὴ ἐλληνικὴ γλώσσα τῆς ἐποχῆς του σὲ ἕνα σοβαρὸν γλωσσικὸν ὄργανον τοῦ Νεοελληνισμοῦ, φαίνεται καὶ στὴν μεταγραφὴν τοῦ *Χρονικοῦ τῶν Τόκκων*, ὅπως παρουσιάζεται στὴν ἐργασίαν τοῦ G. Schirò, «Un apografo della Cronaca dei Tocco prodotto da Nicola Sofianos», *RESEE* 7, 1969, 209-219.

ρωπαίων, οἱ ὅποιοι ρύθμισαν τὶς ἐθνικὲς τοὺς γλώσσας καὶ τὶς χρησιμοποίησαν γιὰ νὰ μεταφέρουν σ' αὐτὲς «res scitu dignas»¹.

Ἐκ τῆς ἀκατοντισμῶς τῆς λαϊκῆς γλώσσας τῶν Ἑλλήνων ξεκινᾷ γιὰ τὸν Σοφιανὸ ἀπὸ δυὸ βασικὲς ἀνάγκες, διαφορετικὲς μεταξὺ τοὺς καὶ μὲ ἰδιαιτέρο εἰδικὸ βάρος καθεμιά, ἀλλὰ ποὺ βασικὰ ἢ ἐξυπηρέτησὴ τοὺς καταλήγει στὸ ἴδιο ἀγαθὸ ἀποτέλεσμα. Ἡ πρώτη συνδέεται μὲ τοὺς Εὐρωπαίους, ἐνῶ ἡ δεύτερη μὲ τὸν Ἑλληνισμό· καὶ ἀναλύομε αὐτὴ μας τὴν σκέψη.

Ἐκ τῆς Σοφιανῶς στὴν ἐπιστολὴν τοῦ πρὸς τὸν Εὐρωπαϊὸ Λοθαρίγγιο γράφει ὅτι ἔκανε τὴν *Γραμματικὴν* τοῦ «tum ut hi, qui graecae linguae studio tenentur, non solum veterem illum Graecorum sermonem sed recentiorem et hunc percipere possent, tum etiam ut, qui vellent in Graecia et finitimis illi regionibus Turcarum imperio subiectis versari, facile sibi commercium pararent»². Ἀπὸ αὐτὸ τὸ σημεῖο μποροῦμε νὰ καταλήξωμε ὅτι ὁ Σοφιανὸς ἐργάζεται γιὰ τοὺς Εὐρωπαίους καὶ τοὺς δίνει τὸν τρόπο νὰ ἱκανοποιήσουν καὶ τὴν φιλολογικὴν τοὺς περιέργειαν, οἱ λόγιοι — γνωρίζοντάς τοὺς τὴν γλῶσσα τῶν σύγχρονων Ἑλλήνων —, καὶ τὶς πρακτικὲς τοὺς ἀνάγκες, οἱ ἔμποροι ἢ οἱ ἄλλοι Εὐρωπαῖοι ποὺ ἔρχονταν σ' ἐπαφὴ μὲ τὸν ὑπόδουλο Ἑλληνισμό. Ὡς ἐδῶ φυσικὰ τὸ θέμα δὲν μπορεῖ νὰ παρουσιάσῃ ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν πνευματικὴν ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Ἀλλὰ ὁ Σοφιανὸς στὴν συνέχεια αὐτῆς τῆς ἐπιστολῆς ἀπομονώνει, γιὰ τοὺς λογίους πιά, τὴν σημασίαν καὶ τὴν ποιότητα τῆς λαϊκῆς γλώσσας, τὴν ὁποία συγκρίνοντας μὲ τὴν γλῶσσα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων (τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Δημοσθένους, τοῦ Ξενοφῶντος καὶ ἄλλων) τὴν βρίσκει ἐλάχιστα κατώτερη ἀπὸ ἐκείνη³.

Αὐτὴ ὅμως ἡ ἀποψη τοῦ Σοφιανοῦ δίνει νέες διαστάσεις στὸ ἐργασίον του, γιὰτὶ διαφαίνεται ἔτσι μιὰ προσπάθειά του νὰ δείξῃ ὅτι ἡ λαϊκὴ γλῶσσα τῶν Ἑλλήνων ἔχει τὴν αὐτοαξίαν της, ὅτι μπορεῖ νὰ σταθῇ δίπλα στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ καὶ γι' αὐτὸ ἀξίζει νὰ προσεχθῇ καὶ νὰ μελετηθῇ μ' ἐνδιαφέρον ἀπὸ τοὺς πνευματικὸς ἄνδρες τῆς Εὐρώπης.

Αὐτὴ ἡ πρόθεσις τοῦ Σοφιανοῦ πιθανὸν νὰ μὴ δείχνῃ ἄλλες λεπτότερες προεκτάσεις, ἀν κοιταχθῇ ἀπομονωμένη ἀπὸ τὴν ἄλλη του δράση, κυρίως τὴν ἐκδοτικὴν. Ὁ Σοφιανὸς ζῆ στὴν Εὐρώπη, συνεργάζεται μὲ τοὺς Εὐρωπαίους καὶ αὐτοὺς ὑπηρετεῖ τὴν *Γραμματικὴν* τοῦ σ' Εὐρωπαϊὸ τὴν ἀφιερώνει ἐπομένως εἶναι φυσικὸ μὲ τὸ ἔργο του αὐτὸ νὰ σκοπεύῃ μόνον στὴν ἱκανοποίησιν τῶν φιλολογικῶν καὶ πρακτικῶν ἀναγκῶν τῶν Εὐρωπαίων καὶ τῶν ἰδικῶν του.

1. Legrand, *Nic. Sophianos*, σ. 33.

2. Αὐτ.

3. Αὐτ.: βλ. καὶ Κ. Σάθας, *Νεοελληνικῆς Φιλολογίας Παράρτημα. Ἱστορία τοῦ ζητήματος τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας*, Ἐν Ἀθήναις 1870, σ. 11, σημ. 2.

Στοιχειᾶ ὅμως ἄλλα τῆς πνευματικῆς του δράσεως μᾶς φανερόνουν ὅτι στὶς πνευματικὲς του δημιουργίες γιὰ τοὺς Εὐρωπαίους ὁ Σοφιανὸς σκοπεύει πάντα πέρα ἀπὸ στενὰ φιλολογικὰ, πρακτικὰ ἢ οἰκονομικὰ ἐνδιαφέροντα, καὶ ὅτι διαπνέεται ἀπὸ εὐγενικὲς προθέσεις μεγάλων ἀναγεννητῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὅπως θὰ μᾶς δοθῇ ἡ εὐκαιρία νὰ ὑποστηρίξωμε στὴν συνέχειά.

Ἐν τῷ Σοφιανῷ μέσα στὸ σῶμα τῆς *Γραμματικῆς* του βρίσκει τὴν εὐκαιρία ν' ἀπευθυνθῇ στοὺς σπουδαιοτάτους νέους τοῦ Ἑλληνισμοῦ¹, στοὺς ὁποίους καὶ ἐκφράζει τὶς ἰδέες του γιὰ τὴν *Γραμματικὴν* του καὶ γιὰ τὸν τρόπο ἀποκτήσεως τῶν γνώσεων γενικότερα. Τοὺς μιλά σὰν νὰ γράφτηκε ἡ *Γραμματικὴ* του ἀποκλειστικὰ γι' αὐτούς· γιὰ τοὺς Εὐρωπαίους δὲν γίνεται πιὰ καθόλου λόγος².

Ἐν τῷ Σοφιανῷ λοιπόν, ἐπειδὴ αἰσθάνεται ὅτι μὲ τὴν *Γραμματικὴν* του καὶ μὲ τὰ ἄλλα μεταφρασμένα ἔργα, ποὺ ὑπόσχεται νὰ τυπώσῃ, εἰσάγει «καινὰ δαιμόνια» στὴν παιδεία τῶν Ἑλλήνων, γι' αὐτὸ καὶ συζητᾷ πρῶτα τὴν παλαιὰ ἀντίληψη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ γνώσεις εἶναι ἀναπόσπαστα δεμένες μόνον μὲ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ, ἐπομένως, ἡ διακοπὴ τῆς μαθήσεως τῆς γλώσσας αὐτῆς θὰ μειώσῃ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν νέων γιὰ ὁποιαδήποτε γνώση³. Σ' αὐτὴ τὴν ἀντίληψη ὁ Σοφιανὸς ἀπαντᾷ μὲ τὴν δοκιμασμένην πιὰ στὴν Εὐρώπῃ ἀρχὴ ὅτι «οἱ ἐπιστῆμες μαθαίνονται ὅχι μόνον μὲ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ἀλλὰ καὶ μὲ πᾶσαν ἄλλην γλῶσσαν ὅπου ἂν' ἀνάμεσα 'ς τοὺς ἀνθρώπους, καλὰ καὶ ἂν ᾔτον ἡ βαρβαρότερη τοῦ κόσμου»⁴· πιστεύει ὅτι ἡ γνώση τῆς λαϊκῆς γλώσσας «θέλει εἶσται ἀρχὴ καλὴ νὰ παρακινήθωσιν καὶ νὰ πάρουν πτόθον νὰ μάθουν ἐκεῖνα ποῦναι βαθύτερα καὶ ποχθίζονται μὲ μεγάλῃν σπουδῇ»⁵ καὶ ἀναφέρει γιὰ παράδειγμα ὅτι «πολλὰ ἔθνη ἐμεταγλώττισαν τὰ ἑλληνικὰ μαθήματα εἰς τὴν γλῶσσαν τὴν ἐδικήν τους, κέχουν ὅλαις ταῖς ἐπιστήμασις μ' αὐτὴν τὴν φιλοσοφίαν, καὶ προκόφτουν»⁶.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω ὅμως παρουσιάζεται ἓνα πρόβλημα σχετικὸ μὲ τὴν στάση αὐτῆ καθεαυτῆ τοῦ Σοφιανοῦ ἀπέναντι στὴν λαϊκὴ γλῶσσα τῶν Ἑλλήνων: Πῶς τὴν ἀντιμετωπίζει; σὰν ἓνα ἀπλὸ ἐργαλεῖο κτήσεως γνώσεων; ἀναγνωρίζει μορφωτικὴ αὐτοτέλεια σ' αὐτὴν καὶ, ἐπομένως, δέχεται ὅτι ἡ ἐνασχόληση μαζί της ἔχει δικό της μορφωτικὸ ἀποτέλεσμα; αὐτὰ τὰ δύο ἢ κάτι περισσότερο ἀπὸ αὐτά;

1. Βλ. Legrand, *Nic. Sophianos*, σ. 84-86.

2. Μόνον ἡ ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Λοθαρίγγιο εἶναι γραμμένη σὲ λατινικὴ, ἐνῶ ὅ,τι ἀναφέρεται στοὺς «σπουδαιοτάτους νέους», καθὼς καὶ τὸ κείμενο τῆς *Γραμματικῆς*, εἶναι σὲ ἀπλὴ ἑλληνικὴ γλῶσσα.

3. Αὐτ., σ. 84.

4. Αὐτ., σ. 85.

5. Αὐτ., σ. 84.

6. Αὐτ., σ. 85.

Ὁ Σοφιανὸς τὴν χαμηλὴ ἠθικοπνευματικὴ κατάστασιν τῶν συμπατριωτῶν του τὴν συνδέει μὲ τὴν ἀπουσία σ' αὐτοὺς ἐνὸς προσιτοῦ ἀπὸ ἔλους ἰδεολογικοῦ κόσμου, ἢ ἐπαφὴ μὲ τὸν ὁποῖο θὰ τοὺς καλλιεργοῦσε καὶ θὰ τοὺς ἐξύψωνε¹. Γι' αὐτὸ καὶ ἀποφασίζει νὰ μεταφέρῃ στὴν λαϊκὴ γλῶσσα ὑψηλὰς γνώσεις ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς καὶ τῆς χριστιανικῆς γραμματείας. Καὶ εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ Σοφιανὸς ἰδιαίτερα ἐκτιμᾷ «ἐκεῖνα ποῦναι βαθύτερα», δηλαδὴ τὸ περιεχόμενον τῶν κειμένων. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀπόψιν ὁ Σοφιανὸς ἀντιμετωπίζει τὴν γλῶσσα ὡς κάτι τὸ βοηθητικὸ γιὰ τὴν ἀπόκτηση γνώσεων. Ἄν ὅμως μόνον ἔτσι τὴν βλέπῃ, τότε γιὰτὶ ἀσχολεῖται συστηματικὰ μὲ τὴν λαϊκὴ γλῶσσα καὶ τὴν ὑποτάσσει σὲ κανόνες, ἐφόσον αὐτὴ ἢ γλῶσσα σὺν ἀπλῶ ἐργαλεῖο ὑπῆρχε σὲ ἔλους τοὺς Ἕλληνας; Μήπως γιὰ τοὺς Εὐρωπαίους, ποὺ ἦταν φυσικὸ ν' ἀγνοοῦν τὴν λαϊκὴ γλῶσσα τῶν Ἑλλήνων; Ἀπὸ μιὰ ἀπόψιν ναί, καὶ τὸ γράφει ὁ ἴδιος, ὅπως εἶδαμε, στὴν ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Λοθαρίγγιο. Ἐκεῖ ὅμως τονίζει ὅτι γράφει τὴν *Γραμματικὴν* του πρῶτα γιὰ τοὺς λογίους καὶ ἔπειτα γιὰ ὅσους ταξιδεύουν στὴν Ἑλλάδα, δηλαδὴ γιὰ νὰ ἱκανοποιήσῃ φιλολογικὰ ἐνδιαφέροντα στοὺς πρῶτους καὶ πρακτικὰς ἀνάγκας στοὺς ἄλλους. Τὴν φιλολογικὴ ἀξία τῆς γλῶσσας αὐτῆς ὁ Σοφιανὸς τὴν ὑπογραμμίζει τονίζοντας ὅτι εἶναι ἰσάζια μὲ τὴν ἀρχαία ἐλληνική². Ἄλλὰ ἀπευθυνόμενος καὶ πρὸς τοὺς Ἕλληνας νέους, πάλι στὴν *Γραμματικὴν* του, τὴν χαρακτηρίζει ὡς τὴν καλύτερην γλῶσσα ποὺ ὑπάρχει³.

Αὐτὰ τὰ στοιχεῖα δείχνουν ὅτι ὁ Σοφιανὸς ὑπολογίζει τὴν λαϊκὴ γλῶσσα ὄχι μόνον σὺν ἐργαλεῖο γιὰ πρακτικὰς ἀνάγκας, ἀλλὰ καὶ σὺν κάτι ποὺ ἀπὸ μόνου του ἔχει ἀξία. Ἐπομένως καὶ γιὰ τοὺς Ἕλληνας ὁ κανονισμὸς τῆς γλῶσσας τοὺς ἔχει τὴν δικὴν του σημασίαν. Ὑπάρχει βέβαια μιὰ διαφορὰ στὴν ἀφετηρία ἐκτιμῆσεως τῆς λαϊκῆς ἐλληνικῆς γλῶσσας ἀνάμεσα στοὺς Εὐρωπαίους λογίους καὶ στοὺς Ἕλληνας, ποὺ κατατείνει ὅμως, γιὰ τὸν Σοφιανὸν, στὸ ἴδιον ἀγαθὸ ἀποτέλεσμα: στὴν ὑποβοήθησιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Γιὰ τοὺς Ἕλληνας αὐτῆς τῆς ἐποχῆς ἢ ἐκτίμησιν αὐτὴ δὲν ἔχει στενὰ φιλολογικὰ κριτήρια, ἀλλὰ συνδέεται μὲ τὴν πολιτιστικὴν τὴν ὑπόστασιν καὶ τὴν ἔθνικὴν τὴν συγκρότησιν. Ὁ Σοφιανὸς θέλει νὰ ἐμπνεύσῃ στοὺς συμπατριῶτες του πίστην γιὰ τὴν ποιότητα τῆς γλῶσσας τοὺς, τὴν ὁποία παρουσιάζει

1. Βλ. Κ. Σάθα, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, Ἀθήναι 1868, σ. 142.

2. «Hanc nostram, quam vocant vulgarem, linguam cum illa antiquorum confero Platonis, Demosthenis, Xenophontis et aliorum toto orbe iam olim magno suo merito illustrium, reperi multis in rebus hanc nostram vetere illa minime inferiorem esse.», Legrand, *Nic. Sophianos*, σ. 33.

3. «ἡ ἐδικὴ μας ὁμιλία, ἢ κοινὴ λέγω, ὅπως τέτοιαν εὐταξίαν καὶ ἀρμονίαν καὶ καλωπισμὸν, ἔπου, ὡς ἐγὼ νομίζω, ἄλλη νὰ μὴδὲν ἔναι ἔπου κἂν νὰ τῆς σιμῶνει.», αὐτ., σ. 85, Κ. Σάθα, *Νεοελληνικῆς Φιλολογίας Παράδογμα*, σ. 13.

πειθαρχημένη σὲ κανόνες, ἄξια νὰ γίνη ἡ γλώσσα τῆς πνευματικῆς τους ἐκφράσεως, ὅπως εἶναι καὶ τοῦ καθημερινοῦ τους λόγου¹. Ἀλλὰ πέρα ἀπὸ αὐτὸν τὸν στόχο, μὲ τὴν ρύθμιση τῆς ἀπλῆς ἐλληνικῆς γλώσσας σὲ γενικούς κανόνες καὶ τύπους γραμματικούς, ὁ Σοφιανὸς τείνει νὰ διαμορφώσῃ ἕνα ζωντανὸ γλωσσικὸ ὄργανο, κοινὸ σὲ ὅλον τὸν Ἑλληνισμό², ποὺ θὰ τὸν βοηθήσῃ νὰ ἐκφραστῇ πνευματικὰ καὶ νὰ διαμορφωθῇ ἐθνικὰ ὡς ἐνιαῖος καὶ συμπαγῆς ὀργανισμὸς, γιὰ νὰ μπορέσῃ ἔτσι, μὲ τὴν νέα του διαμόρφωση, νὰ γονιμοποιηθῇ καὶ νὰ ἐκδηλώσῃ τὶς δημιουργικὰς δυνάμεις, τὶς ὁποῖες κρύβει μέσα του³.

Γιὰ τοὺς Εὐρωπαίους λογίους, ὅπως ἐθίξαμε πιὸ ἐπάνω, ἡ συγκέντρωση τῆς προσοχῆς τους, μὲ τὴν *Γραμματική*, στὴν λαϊκὴ γλώσσα ξεκινᾷ ἀπὸ στενὰ φιλολογικὰ ἐνδιαφέροντα, ἀλλὰ ὁ ἀντίκτυπος αὐτοῦ τοῦ ἐνδιαφέροντος καταλήγει νὰ ἔχῃ οὐσιαστικὴ σημασία γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Ἑλληνισμό.

Ὁ Σοφιανὸς ἐπιδιώκει νὰ ἐρεθίσῃ πρῶτα τὴν φιλολογικὴ περιέργεια τῶν Εὐρωπαίων γιὰ νὰ γνωρίσουν τὴν «recentiorem linguam» τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ μὲ τὴν ὑπογράμμιση τῆς αὐτοαξίας καὶ τῆς ἀνθύπαρκτης ποιότητος τῆς γλώσσας αὐτῆς σκοπεύει νὰ μεταστρέψῃ τὴν ἀπλὴ ἀρχικὰ περιέργειά τους γιὰ τὴν γλώσσα τῶν ἀπογόνων τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων σὲ θερμὸ φιλολογικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἴδια, τώρα, αὐτὴ τὴν λαϊκὴ γλώσσα, ἡ ἄξια τῆς ὁποίας ἐκφράζει ὀλόκληρην τὴν ἐσωτερικὴ ποιότητα τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ.

Ὁ Σοφιανὸς μὲ τὴν *Γραμματική* του, καὶ σαφέστερα μὲ τοὺς *Γεωγραφικὸς Πίνακες* του, γιὰ τοὺς ὁποίους θὰ γίνη ἐκτενέστερα λόγος πιὸ κάτω, ἀγωνίζεται νὰ συγκεντρώσῃ τὴν προσοχὴ τοῦ πνευματικοῦ κόσμου τῆς Εὐρώπης στὸν ὑπόδουλο Ἑλληνισμό καὶ νὰ δείξῃ ὅτι αὐτὸς μὲ τὴν γλώσσα του, μὲ τὴν ἐσωτερικὴ του γενικὰ ζωὴ, ἀποτελεῖ μιὰ δυναμικὴ ζωντανὴ προέκταση τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ, καὶ γι' αὐτὸ ἀξίζει νὰ ἐκδηλωθῇ κάθε ἐνδιαφέρον καὶ κάθε συμπάθεια γιὰ τὴν τύχη του.

Ἔτσι καταλήγομε σὲ μιὰ προσπάθεια τοῦ Σοφιανοῦ νὰ καλλιεργηθῇ στὴν Εὐρώπη ὁ φιλελληνισμὸς, ὅπως θὰ ἐκδηλωθῇ στὸν ἴδιο αὐτὸν αἰῶνα ἀπὸ πολλοὺς μὲ πιὸ σημαντικὸν ἀπ' ὅλους τὸν Μαρτίνο Κρούσιο.

1. Βλ. Στίλπ. Κυριακίδου, *Γλῶσσα καὶ λαϊκὸς πολιτισμὸς τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων*, Ἀθῆναι 1946, σ. 23, ΒΗ 1, σ. CXCIII, Β. Knös, *L'histoire de la littérature néo-grecque. La période jusqu'en 1821*, Uppsala 1962, σ. 294.

2. Βλ. Κ. Σάθρα, *Νεοελληνικῆς Φιλολογίας Παράρτημα*, σ. 15.

3. «Διὰ τοῦτο κ' ἐσεῖς θαρρῆεϊτε καὶ μηδὲν ἀμελεῖτε, ὅτι ὅλα εἶναι δυνατὰ ἔς τὸ γένος τῶν Ῥωμαίων, μόνον νὰ θέλει, ἐπειδὴ ὁ θεὸς τοὺς ἐχάρισε νάχουν φύσιν ἐπιτηδειοτέραν ἀπ' ὅλα τὰ ἔλλα ἔθνη καί, ἂν θελήσουν νὰ τὴν βάλουν ἔς ταῖς ἐπιστήμαις, μεγάλα προτερήματα νὰ κατορθώσουν», I.egrand, *Nic. Sophianos*, σ. 85.

3. ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΕΣ ΙΔΕΕΣ ΚΑΙ ΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΙΔΕΩΔΕΣ

Ἐάν ἡ *Γραμματική* στό παιδευτικό πρόγραμμα τοῦ Σοφιανοῦ ἀποτελεῖ τὸ ὄργανο, γιὰ νὰ μπορέσῃ ὁ Ἑλληνισμὸς νὰ πλησιάσῃ τὸν κόσμον τῶν γνώσεων καὶ νὰ ἐκφράσῃ ὁ ἴδιος πνευματικὰ τὸν ἑαυτό του, ἡ μετάφραση τοῦ *Περὶ παιδων ἀγωγῆς* τοῦ Πλουτάρχου ἀπὸ τὸν Σοφιανὸ δείχνει τὴν πρόθεσή του νὰ ὑποδείξῃ στὸν Ἑλληνισμὸ τὴν μέθοδο καὶ τὰ ἀναγκαῖα στοιχεῖα, ὥστε αὐτὸς νὰ μπορέσῃ νὰ «παιδευθῆ» καὶ νὰ διαπλαστῆ ἠθικά: «Διὰ τοῦτο λοιπὸν ὄρωμησα καὶ ἐγὼ, ..., νὰ μεταγλωττίσω καὶ νὰ πεζεύσω ἀπὸ τὰ βιβλία ἔπου νὰ ἦναι χρήσιμα καὶ ὠφέλιμα εἰς τὸ νὰ ἀνακαινισθῆ καὶ νὰ ἀναπτεργιάσῃ ἀπὸ τὴν τόσῃ ἀπαιδευσίαν τὸ ἐλλεινὸν γένος. Καὶ διὰ τοῦτο μάλιστα ἠθέλησα νὰ ποιήσω τὴν ἀρχὴν ἀπὸ τὸ βιβλιάριον τοῦτο τοῦ Πλουτάρχου, ὅποιον λέγεται *Περὶ παιδων ἀγωγῆς*, καὶ ἡμεῖς τὸ ὀνομάσαμεν *Παιδαγωγόν*, διότι αὐτὸ μᾶς παιδαγωγεῖ καὶ διδάσκει ἀπὸ τὴν ἀρχὴν πῶς νὰ γεννηθῆ καὶ νὰ ἀνατραφῆ τὸ παιδίον εὐγενικά, καὶ ἀπεκεῖ πῶς νὰ παιδευθῆ καὶ νὰ γένη ἐνδοξος καὶ ἐνάρετος ἄνθρωπος, ὡσὰν ἦσαν οἱ πατέρες μας»¹.

Ὁ Σοφιανὸς εἶναι ὁ πρῶτος Ἑλληνας μετὰ τὴν Ἄλωση ποὺ ἀσχολεῖται συστηματικὰ κάπως μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ἀνατροφῆς καὶ τῆς ἀγωγῆς τῶν παιδιῶν. Ξεκινώντας ἀπὸ τὴν γενικὴ διαπίστωση ὅτι «διὰ τὴν μακρὰν καὶ πικροτάτην δουλοσύνην, τὸ ἡμέτερον γένος ἐξέπεσε», προβληματίζεται καὶ ἐξαρτᾶ τὸν ἀνακαινισμὸν καὶ τὴν ἀναπτεργίαν τοῦ Γένους ἀπὸ τὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο θὰ διαπαιδαγωγηθῆ ἡ νέα γενεὰ τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Στὸ Α' μέρος τῆς ἐργασίας αὐτῆς μᾶς δόθηκε ἡ εὐκαιρία ν' ἀσχοληθοῦμε μὲ τὶς παιδαγωγικὰς ἀπόψεις τοῦ Ἀντωνίου Ἐπάρχου, ποὺ ὑπάρχουν στὴν περίφημη ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν οἰκουμενικὸν πατριάρχη Διονύσιον Β' (1546-1556) καὶ ποὺ χρονικὰ ἀκολουθοῦν αὐτῇ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Σοφιανοῦ. Βρίσκονται στὸ ἴδιο κλίμα· ἴσως ὁ Ἐπαρχος νὰ ἐπηρεάσθηκε ἀπὸ τὸν Σοφιανό². ἴσως ὅμως οἱ παιδαγωγικὰς αὐτὰς ἰδέες ἀποτελοῦν κοινὸν τόπον καὶ ἕλης τῆς συντροφικῆς τῶν παλαιῶν μαθητῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Γυμνασίου τῆς Ρώμης, ἀφοῦ γνωρίζομε ὅτι τὸ *Περὶ παιδων ἀγωγῆς* καθὼς καὶ ἄλλα ἠθικοδιδασκτικὰ κείμενα εἶχαν ἐκδοθῆ ἀπὸ αὐτοῦ³. Ἡ πρωτοτυπία τοῦ Σοφιανοῦ θὰ πρέπη

1. *BH* 1, σ. 248. Γιὰ τὴν μετάφραση αὐτῆ ὁ Legrand (*Nic. Sophianos*, σ. 90) γράφει: «Sophianos a supprimé dans sa traduction quelques courts passages de l'original, mais, généralement parlant, il l'a rendu d'une façon aussi élégante que simple et fidèle. Ce traité de Plutarque est, à ma connaissance, le premier ouvrage grec en prose qui ait eu les honneurs d'une vulgarisation romaine».

2. Ἐξάλλου ὁ Ἐπαρχος εἶναι ἀνάμεσα σ' ἐκείνους μὲ τοὺς ὁποίους ὁ Σοφιανὸς συζήτησε τὸ πρόβλημα τῆς ἀναπτεργιάσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ (βλ. ἀν. σ. 269, σημ. 2).

3. Βλ. Α' μέρος τῆς μελέτης, σ. 58, σημ. 2 (β', γ', στ', ζ').

περισσότερο να έντοπιστῆ στο ἔτι τώρα κάνει πιό συγκεκριμένον τὸν σκοπὸ αὐτῆς τῆς ἐκδόσεως καὶ γίνεται πρακτικότερος στὴν παιδαγωγικὴ του στάση, γιατί προσφέρει, ἀλλὰ καὶ προγραμματίζει νὰ προσφέρῃ στο μέλλον περισσότερες ἐκλαϊκευμένες ὑψηλές παιδαγωγικὲς ἀρχές.

Ὁ Σοφιανός, δίνοντας τὸν *Παιδαγωγὸ* κοινὸ κτῆμα στοὺς συμπατριῶτες του, ἐγκαινιάζει μιὰ νέα περίοδο στὴν πνευματικὴ ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ, γιατί προσδιορίζει κατὰ συστηματικὸ καὶ πρακτικὸ τρόπο τὸ σημεῖο, ἀπὸ ὅπου πρέπει νὰ ξεκινοῦν ὅλες οἱ προσπάθειες γιὰ τὴν θεμελίωση τῆς ἐθνικῆς ζωῆς τῶν Ἑλλήνων: τὴν ὀρθὴ διαπαιδαγώγηση τῶν νέων.

Δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν οἱ συγκεκριμένες παιδαγωγικὲς ιδέες ποὺ ὑπάρχουν στὴν μετάφραση τοῦ *Περὶ παιδῶν ἀγωγῆς* — οἱ ὁποῖες θὰ πρέπει βασικὰ νὰ ἐκφράζουν τὸ πιστεύω καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ Σοφιανοῦ —, ἀλλὰ μόνο τὸ γενικὸ πλαίσιο ἀγωγῆς, ὅπως καθορίζεται σ' αὐτὸ τὸ ἔργο:

«Ἐἰς τὴν τελείαν ἀρετὴν καὶ προκοπὴν τοῦ ἀνθρώπου πρέπει νὰ εἶναι ὁμοῦ τὰ τρία ταῦτα· φύσις, λόγος καὶ ἔθος· καὶ ὀνομάζω λόγον τὴν μάθησιν ἡγουν τὴν διδασκαλίαν· ἔθος δέ, τὴν ἀσκησιν καὶ τὴν τριβὴν· καὶ εἶναι ἀρχὴ καὶ ρίζα τῆς προκοπῆς ἡ διδασκαλία· ἡ χρῆσις δέ καὶ ἡ ὠφέλεια θέλει τὴν ἀσκησιν· καὶ, ὁποῖος θέλει νὰ εἶναι τέλειος εἰς τὴν ἀρετὴν, ὀφείλει νὰ ἔχει ὁμοῦ τὰ τρία· καὶ ὅπου ἤθελε λείψει ἀπ' αὐτὰ τὰ τρία τίποτε, ἀνάγκη εἰς ἐκεῖνο τὸ μέρος νὰ εἶναι ἐλλιπὴς καὶ κολοβὴ ἡ ἀρετὴ, διότι ἡ φύσις χωρὶς καλῆς διδασκαλίας εἶναι πρᾶγμα τυφλόν· καὶ πάλιν ἡ μάθησις χωρὶς καλῆς φύσεως εἶναι ἐλλιπὴς καὶ οὐχὶ ἀκέραιον· ἡ σπουδὴ πάλιν καὶ ἀσκησις χωρὶς φύσεως καὶ διδασκαλίας, ἀτελέει»¹.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω προκύπτει ὅτι στόχος τῆς ἀγωγῆς εἶναι ἡ ἀρετὴ, γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς ὁποίας συντρέχουν κατὰ ἀναπόσπαστο τρόπο ἡ φυσικὴ προδιάθεση τοῦ τροφίμου (φύσις), ἡ θεωρητικὴ γνώση τῆς ἀρετῆς (λόγος, μάθησις) καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τῆς στὴν ζωὴ (ἔθος, ἀσκησις). Αὐτὸ τὸ γενικὸ παιδαγωγικὸ σχῆμα θὰ πάρῃ στο πρόγραμμα τοῦ Σοφιανοῦ εἰδικὸ περιεχόμενον, μόνο ἐφόσον καθοριστῆ τὸ περιεχόμενον ποὺ δίνεται στὴν ἔννοια τῆς ἀρετῆς, ἂν δηλαδὴ περιγραφῆ τὸ παιδευτικὸ ἰδεῶδες τοῦ προγράμματος τοῦ Σοφιανοῦ, ὅεμα τὸ ὁποῖο θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ἀναλυτικότερα.

Τὸ παιδευτικὸ του ἰδεῶδες ὁ Σοφιανός μᾶς τὸ δίνει βασικὰ μὲ τὴν ἐκδοση τοῦ *Περὶ παιδῶν ἀγωγῆς* — ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ καὶ κείμενο —, ἀλλὰ μᾶς τὸ ἀναλύει καὶ τὸ φωτίζει περισσότερο μὲ τὴν ὅλη του πνευματικὴ δράση, ἀπὸ τὴν ὁποία καὶ ἀπομονώνομε μερικὰ σημεῖα:

Πληροφορίες γιὰ τὸν χρόνον γεννήσεως καὶ θανάτου του, γιὰ τὰ πρῶτα του γράμματα, καθὼς καὶ γιὰ ἓνα μεγάλο μέρος τῆς ζωῆς του, δὲν μᾶς εἶναι γνωστές.

1. Legrand, *Nic. Sophianos*, σ. 96-97. (Πλουτάρχου, *Περὶ παιδῶν ἀγωγῆς*, 2, IV, a-c, ἐκδ. Λυβίας).

Στὴν περίοδο 1514-1521 βρίσκεται μαθητὴς στὸ Ἑλληνικὸ Γυμνάσιο τῆς Ρώμης¹, πού ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸν πάπα Λέοντα Γ' γιὰ τὴν καλλιέργεια τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων². Μετὰ τὸ κλείσιμο τοῦ Γυμνασίου μένει στὴν

1. Γιὰ τὸ διάστημα τῆς μαθητείας αὐτῆς τοῦ Σοφιανοῦ δὲν ἔχομε συγκεκριμένες πληροφορίες. Ὁ Legrand (*BH* 1, σ. CLXXXVII) δέχεται ὅτι τὸ 1515 ἢ 1516 ἔρχεται ὁ Σοφιανὸς στὸ Γυμνάσιο, τοῦ ὁποίου ὑπῆρξε ἓνας ἀπὸ τοὺς πρώτους μαθητές. Στους πρώτους ὅμως δώδεκα μαθητὲς τοῦ Γυμνασίου δὲν ἀνήκει ὁ Σοφιανός (ἀναλυτικὰ βλ. ἀν. σ.270, σημ. 1)· ἐπομένως παραμένει ἀνοιχτὸ τὸ θέμα τῆς ἐδῶ ἀκριβοῦς φοιτήσεώς του. Τὸ Ἑλληνικὸ Γυμνάσιο τῆς Ρώμης, ἢ Κυρινάλιο Γυμνάσιο ἢ Collegio Greco ὅπως ἀλλιῶς λέγεται, ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸν οὐμανιστὴ πάπα Λέοντα Γ' (1513-1521) καὶ ἐκλείσει μετὰ τὸν θάνατό του. Γιὰ τὴν πρόθεση ἰδρύσεως αὐτοῦ τοῦ Γυμνασίου καὶ τὴν μετάκληση μαθητῶν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα σχετικὴ λατινικὴ ἐπιστολὴ τῆς 13 Αὐγούστου 1513 τοῦ πάπα Λέοντος πρὸς τὸν Μάρκο Μουσοῦρο βλ. *BH* 2, σ. 321 καὶ, ἀπόσπασμά της σχετικὸ μετὰ τὸν σκοπὸ τῆς ἰδρύσεώς του, I. Καλιτσουάνι, «Ματθαῖος Δεβαρῆς καὶ τὸ ἐν Ρώμῃ Ἑλληνικὸν Γυμνάσιον», *Ἄθηνᾶ* 26, 1914, 84. Ἡ πιθανὴ ἔναρξίς τῆς λειτουργίας τοῦ Γυμνασίου τοποθετοῦνταν ἀπὸ τοὺς μελετητὲς στὰ 1515 ἢ 1516. Σήμερα ὅμως μᾶς εἶναι γνωστὸς ὁ ἀκριβὴς χρόνος, χάρις στὴν δημοσίευση ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Μ. I. Μανούσακα ἐνὸς ἀξιόπιστου ἐγγράφου τῆς 15 Φεβρ. 1514, σύμφωνα μετὰ τὸ ὅποιο ἐκείνη τὴν ἡμέρα ὁ Ἰάνος Λάσκαρης παρουσίασε μετὰ ἐπίσημη τελετὴ στὸν Πάπα δώδεκα μικρὰ Ἑλληνόπουλα - πρώτους μαθητὲς τοῦ Γυμνασίου· βλ. Μ. I. Μανούσακα, «Ἡ παρουσίαση ἀπὸ τὸν Ἰάνο Λάσκαρη τῶν πρώτων μαθητῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Γυμνασίου τῆς Ρώμης στὸν πάπα Λέοντα Γ' (15 Φεβρουαρίου 1514)», *Ὁ Ἐραριστὴς* 1, 1963, 161-172, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη ἐλληνικὴ καὶ ξένη βιβλιογραφία, ἢ σχετικὴ μετὰ τὸ Γυμνάσιο. Ὁ Legrand μᾶς πληροφορεῖ ὅτι οἱ μαθητὲς τοῦ Γυμνασίου ἦταν βασικὰ Ἑλληνες, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλες ἐθνότητες, καὶ διδάσκονταν τὰ κλασικὰ γράμματα: ἐλληνικὰ διδάξαν ὁ Ἰάνος Λάσκαρης καὶ ὁ Μάρκος Μουσοῦρος, ἐνῶ λατινικὰ ὁ Ἰταλὸς ποιητὴς Lampridius (*BH* 1, σ. CLI). Ὁ πρῶτος ὅμως Ἑλληνας διδάσκαλος, ὅπως ἀποκάλυψε ὁ Μανούσακας ἔ.ἀ., σ. 165-166, 170-171), ὑπῆρξε ὁ περιφημὸς τυπογράφος Ζαχαρίας Καλλιέργης, ἐνῶ τελευταῖος πρέπει νὰ ὑπῆρξε ὁ Ἀρσένιος Ἀποστόλης (1465-1535), βλ. Μ. I. Μανούσακα, «Ἀρχιερεῖς Μεθώνης, Κορώνης καὶ Μονεμβασίας γύρω στὰ 1500», *Πελοποννησιακὰ* 3, 1959, 124. Στὶς δραστηριότητες τοῦ Γυμνασίου ἀνήκει καὶ ἡ ἔκδοσις (1517-1519) βιβλίου (βλ. Α' μέρος, σ. 58., σημ. 2). Ἀπὸ αὐτά, τὰ δυὸ τελευταῖα (στ', ζ') τοῦ 1519 ἀνήκουν στὸν Ἀρσένιο Ἀποστόλη, πράγμα πού ἐπιβεβαιώνει τὴν ἐκεῖ διδασκαλική του παρουσία.

2. Βλ. ἐπιστολὲς τοῦ Ἀρσενίου Ἀποστόλης πρὸς τὸν Ἰάνο Λάσκαρη τοῦ ἔτους 1531 (Κ. Σάθα, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, σ. 116, σημ. 1) καὶ 1534 (Μ. Μανούσακα, «Ἀρσενίου Μονεμβασίας τοῦ Ἀποστόλη ἐπιστολαὶ ἀνέκδοτοι» *Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 8-9, 1958-59, 32, καθὼς καὶ τὴν γνώμη τοῦ Μ. Μανούσακα, *Ἡ παρουσίαση...*, σ. 167. Ἀντίθετα ὁ Β. Lavagnini, *La letteratura neoellenica*, Φλωρεντία - Μιλάνο 1969, σ. 64, 66, γράφει ὅτι τὸ Collegio Greco καλλιέργησε τὰ ἐλληνικὰ γράμματα, ἀλλὰ βασικὰ ἰδρύθηκε γιὰ νὰ ὑπηρετήσῃ τοὺς σκοποὺς τῆς καθολικῆς προπαγάνδας. Ὅπως ὁποῖοτε δὲν φαίνεται νὰ ἰδρύθηκε γιὰ στενοὺς προπαγανδιστικοὺς σκοποὺς, ὅπως ἀργότερα (1577) τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου (πλούσια βιβλιογραφία, παλαιὰ καὶ νέα, γιὰ τὸ Κολλέγιο αὐτὸ βλ. στὴν πρόσφατη ἐργασία τοῦ Ζαχ. Τσιρπανλῆ, *Οἱ Μακεδόνες σπουδαστὲς τοῦ Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου Ρώμης καὶ ἡ δράσις τους στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴν Ἰταλία*, Θεσσαλονίκη 1971). Ἀλλὰ τὸ φιλοκαθολικὸ ἢ ἀκριβέστερα τὸ παπικὸ περιβάλλον μέσα στὸ ὅποιο ἔπρεπε

ύπηρεσία τῶν καρδινάλιων Marcello Cervini καὶ Nicolas Ridolfi¹. Εἰδικὸς ἀντιγραφεὺς κωδίκων στὴν Ρώμη², στέλνεται ἀπὸ τὸν Ἰσπανὸ πρεσβευτὴ Mendoza δύο φορὲς στὸ Ἅγιον Ὄρος γιὰ συλλογὴ καὶ ἀντιγραφὴ κωδίκων, ἀπὸ ὅπου συγκεντρώνει περισσότερα ἀπὸ 300 χειρόγραφα βιβλία ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων³. Σχεδιάζει καὶ ἐκδίδει, γιὰ πρώτη φορὰ πρὶν ἀπὸ τὸ 1543, *Γεωγραφικὸς Πίνακας* τῆς Ἑλλάδος καὶ ἔπειτα *Πίνακα* τοπωνυμίων τῆς Ἑλλάδος, ὅπου δίπλα στὶς ἀρχαῖες ὀνομασίες παραθέτει τὶς σύγχρο-

νὰ ζήσουν τρυφερὰ Ἑλληνόπουλα (7-9 χρόνων) προεξοφλοῦσε τουλάχιστον τὴν φιλοσεωτικὴ ὀρθοσκευτικὴ τους διάθεση, ἀν ὅχι τὴν τέλεια ὑποταγὴ στὴν Δυτικὴ Ἐκκλησία, σὲ ἐκκολαπτόμενους πνευματικοὺς ἡγέτες τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Χαρακτηριστικοὶ γιὰ τὴν ἀποψή μας εἶναι οἱ χαιρετισμοὶ τῶν μαθητῶν στὸν πάπα Λέοντα Γ' (βλ. Μ. Ι. Μανούσακα, *Ἡ παρουσίαση...*, σ. 164-165)· σ' αὐτούς, τὰ μικρὰ Ἑλληνόπουλα, «καθὼς τὰ ἐνουθέτησαν», χαιρετοῦν τὸν Πάπα καὶ σὰν προστάτη τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων, ἀλλὰ καὶ σὰν ὑπατὴ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή. Πιὸ εὐγλωττο ὅμως εἶναι τὸ δοξαστικὸ γιὰ τὸν Πάπα τοῦ Ζαχαρία Καλλιέργη, τοῦ δασκάλου τῶν παιδιῶν, πού τοῦ τὸ «ώρισεν» ὁ Ἰάνος Λάσκαρης: «Ἐπειτα γονατισμένος λέγει οὗτος (ὁ Καλλιέργης): «Ἦν παναγιώτατον ἡμῶν μέγιστον ἀρχιερέα Λέοντα δέκατον, Πάπαν Ρώμης, Κύριε, εἰς πολλὰ διαφύλακτε ἔτη». Ἐὰ παιδιὰ ὅλα ἀπεκρίθησαν τὸ «ἀμήν», καθὼς τὰ ἐνουθέτησαν». (Μ. Μανούσακα, ἔ.ἀ., σ. 165). Στὸ τέλος τῆς τελετῆς ὁ Ἰάνος Λάσκαρης μίλησε πρὸς τὸν δάσκαλο καὶ τοὺς μαθητές: «Ἀκόμη ἕκαμέ των καὶ ἕναν ὀρισμόν. Νὰ τί λέγει: Νὰ κρατοῦν τὴν τάξιν τῶν Ρωμαίων τὴν θείαν καὶ τινὰς νὰ μὴν τολμήσῃ οὔτε Τετράδην νὰ φάγῃ κρέας οὔτε Παρασκευὴ ὡδὴ ἢ τυρὸν» (Μανούσακα, ἔ.ἀ., σ. 166).

1. Βλ. *BH* 1, σ. CLXXXVII· πρβ. 2, σ. 55. Ὁ Cervini, ὅπως πληροφοροῦμαστε ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ Donato Giannotti πρὸς τὸν Pier Vettori, εἶχε τὴν πρόθεση νὰ ἰδρῶσῃ ἑλληνικὸ τυπογραφεῖο καὶ νὰ ἐκδώσῃ ἀπὸ τοὺς κώδικες τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης τὴν Ἁγία Γραφὴ καὶ Ἑλληνες συγγραφεῖς, φιλοσόφους, ρήτορες καὶ ποιητές· βλ. A. Tinto, «Nuovo contributo alla storia della tipografia greca a Roma nel secolo XVI: Nicolo Sofiano», *Gutenberg - Jahrbuch* 1965, σ. 171. Γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ πρώτου τόμου τῶν Σχολίων τοῦ Εὐστάθιου Θεσσαλονίκης στὴν Ἰλιάδα τοῦ Ὀμήρου, ὁ Cervini χρησιμοποίησε καὶ τὸν Νικόλαο Σοφιανὸ (βλ. κατ. σ. 281, σημ. 1). Ὁ Ridolfi πάλι, μεγάλος οὐμανιστὴς καὶ συλλέκτης ἀρχαίων κωδίκων ἰδίως ἐλληνικῶν, χρησιμοποίησε τὸν Σοφιανὸ κυρίως γιὰ τὴν ταξινομήσῃ καὶ τὴν καταλογράφησῃ τῶν κωδίκων αὐτῶν, ἐργασία πού τὸν ἔφερε σὲ πιὸ στενὴ ἐπαφὴ μὲ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ κείμενα· βλ. Tinto, ἔ.ἀ., σ. 174, σημ. 26.

2. Βλ. *Ἑλληνομνήμων*, σ. 238, Κ. Σάθα, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, σ. 141. Ὡς ἀντιγραφεὺς ἐλληνικῶν κωδίκων δρᾷ στὴν Βενετία ἤδη ἀπὸ τὸ 1533· βλ. Tinto, ἔ.ἀ., σ. 174, σημ. 28· πρβ. μὲ ἀν. σημ. μου 2 στὴ σ. 272. Γιὰ τὸν Σοφιανὸ ὡς κωδικογράφου βλ. Χ. Πατρινέλη, «Ἑλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως», *Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἰσχυρίου* 8-9, 1958-59, 109, ὅπου ἀναγραφὴ κωδίκων του μὲ σχετικὴ βιβλιογραφία, καὶ Μ. Vitti, *Nicola Sofiano*, σ. 17, σημ. 3 (βιβλιογραφία), πίν. I-VI, ὅπου αὐτόγραφα ἀπὸ κώδικές του.

3. Βλ. *BH* 1, σ. CXC, *Ἑλληνομνήμων*, σ. 244, Α. Παπαδοπούλου Βρετοῦ, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, μέρ. Β', Ἔν Ἀθήναις 1857, σ. 337.

νες. Ἰδρύνει τυπογραφεῖο¹, ἀπό τὸ ὁποῖο γνωστὲς ἐκδόσεις ἔχομε τὰ λειτουργικά βιβλία *Ὁρολόγιον* (1545)² καὶ *Εὐχολόγιον* (1545)³. Ἐμβληματῶς τοῦ ἐκδοτικοῦ ἔχει ἕναν θυρεὸ χωρισμένο στὴν μέση μὲ ὀριζόντια πλατιά ταινία· στὸ ἐπάνω μισὸ εἶναι σχεδιασμένο ἕνα χέρι ποὺ προσφέρει ἕνα θρησκευτικὸ — ὅπως δείχνει ὁ σταυρὸς στὸ ἐξώφυλλό του — βιβλίον, ἐνῶ τὸ κέντρο τοῦ κάτω μισοῦ τοῦ θυρεοῦ τὸ καλύπτει ἄλλος σταυρὸς⁴. Ἐκδίδει τὸ 1545 (2 Ἰαν. 1544, κατὰ τὸ βενετικὸ ἡμερολόγιον) τὴν μετάφρασή του *Περὶ παιδων ἀγωγῆς καὶ ὑπόσχεται* νὰ ἐκδώσῃ «καὶ τὰ ἐπίλοιπα τοῦ Πλουτάρχου βιβλία καὶ πολλοὺς χαριεστάτους διαλόγους τοῦ Λουκιανοῦ, καὶ ἄπειρα τῆς ἱερᾶς θεολογίας»⁵. Γράφει τὴν *Γραμματικὴν* του καὶ ὑπόσχεται νὰ ἐκδώσῃ εἰδικὸ λεξικὸ μὲ ὄρους πολεμικοὺς, ναυτικοὺς, γεωργικοὺς καὶ ἄλλους⁶. ὑπόσχεται νὰ «δώσει εἰς τούτην τὴν χυδαίαν καὶ κοινὴν γλῶσσαν» τὴν *ρητορικὴν τέχνην*, τὴν

1. Γιά τὴν δράση τοῦ Σοφιανοῦ ὡς τυπογράφου μιὰ εἰδικὴ ἔρευνα θὰ μπορούσε νὰ παρουσιάσῃ πολλὰ νέα στοιχεῖα. Ὡς πρῶτο τυπογραφικὸ τοῦ ἔργο θεωρεῖται τὸ *Περὶ κατασκευῆς καὶ χρήσεως κρικωτοῦ ἀστρολάβου* (βλ. κατ. σ. 282, σημ. 2), χωρὶς τυπογραφικὲς ἐνδείξεις τόπου καὶ χρόνου. Ὁ Tinto, *Nuovo contributo*, σ. 174-175, τὸ τοποθετεῖ στὴν Ρώμη μετὰ τὸ 1542, ἐνῶ ὁ Legrand στὴν Βενετία στὸ 1544. Ἡ δράση του ὅμως ὡς τυπογράφου διαπιστώνεται, σὲ μαρτυρία τοῦ 1545, τὴν ὁποία ἔκανε γνωστὴ ὁ Tinto (σ. 172, σημ. 17), πρὶν — «*alli anni passati*» — μὲ τὴν συνεργασία του στὴν ἐκδόση μὲ πρωτοβουλία τοῦ καρδινάλιου Cervini τοῦ πρώτου τόμου τῶν Σχολίων τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης στὴν *Ἰλιάδα* τοῦ Ὀμήρου, πιθανὸν τὸν Μάιο τοῦ 1542· βλ. Tinto, σ. 172, σημ. 11, M. Vitti, *Nicola Sofianos*, σ. 18, 25 σημ. 2, 3. Ὁ Tinto πιστεύει (σ. 174) ὅτι τὰ ἐλληνικὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα αὐτῆς τῆς ἐκδόσεως σχεδιάστηκαν ἀπὸ τὸν Σοφιανό. Σχετικὰ μὲ τὴν συμβολὴ τοῦ περιβάλλοντος Ridolfi, ὅπου βρίσκονται ὁ Σοφιανός, ὁ Ματθαῖος Δεβαρῆς καὶ ἄλλοι συμμαθητὲς τους, στὴν ἐκδόση τοῦ Εὐσταθίου, βλ. *BH* 2, σ. 55 καὶ Tinto, σ. 174. Διὸ τοῦ τυπογραφεῖο ὁ Σοφιανός πρέπει νὰ ἔχη στὴν Βενετία ἤδη στὶς 30 Αὐγούστου 1544, γιατί ἀπὸ ἐπιστολὴ μ' αὐτὴ τὴν ἡμερομηνία τοῦ Ἀντωνίου Ἐπάρχου πρὸς τὸν Cervini, τὴν ὁποία δημοσίευσε ὁ L. Dorez, *Melanges d'archéologie et d'histoire* 13, 1893, 360 σημ. 12, πληροφοροῦμασε ὅτι ἔγινε πρόταση στὸν Cervini νὰ τυπωθῇ στὴν Βενετία, σὲ συνεργασία Ἐπάρχου - Σοφιανοῦ, ὁ δεύτερος τόμος τοῦ Εὐσταθίου καὶ «*quanti libri greci si potranno mai trovare*»· βλ. Tinto, σ. 172, σημ. 12 καὶ Vitti, σ. 24-25.

2. Βλ. *Ἑλληνομνήμων*, σ. 257, Α. Παπαδοπούλου Βρετοῦ, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, μέρ. Α', Ἀθήναι 1854, σ. 5, Κ. Σάθα, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, σ. 142, *BH* 1, σ. 271.

3. Βλ. *BH* 1, σ. CXCV, 272, Γ. Κ. Κοντοσοπούλου, «Τὰ ἐν Βενετία τυπογραφεῖα ἐλληνικῶν βιβλίων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν», *Ἀθηνᾶ* 58, 1954, 297.

4. Παράσταση ἱχθυογραφικὴ τοῦ ἐμβλήματος βλ. *BH* 1, σ. CCXXIX.

5. *BH* 1, σ. 249.

6. *Ἑλληνομνήμων*, σ. 249, Legrand, *Nic. Sophianos*, σ. 34: «*etiam lexicon condere, quo dictionum ingens sylva includeretur*», γράφει στὸν Ἰωάννη Λοθαρρέγγιο καὶ, τελειώνοντας τὴν ἐπιστολὴν του, συμπληρώνει γιὰ τὸ Λεξικό: «*in quo, ut spero, multa legentur ad rem bellicam et navalem tum ad agriculturam caeterasque artes pertinentia et ad domesticam etiam suppellectilem, quae nusquam apud autores reperientur*».

λογική πραγματεία και «ὕστερ ἀπ' ὅλα» τὴν φιλοσοφία¹. Ἐκδίδει τὸ ἔργο του *Περὶ κατασκευῆς καὶ χρήσεως κρικωτοῦ ἀστρολάβου* σὲ γλώσσα ἀρχαία ἐλληνική μὲ ἀφιέρωση στὸν πάπα Παῦλο Γ'², γράφει *Σημειώσεις εἰς Πτολεμαίου Γεωγραφίαν*³ καὶ ἀσχολεῖται ιδιαίτερα μὲ τὴν φιλοσοφία καὶ τὴν γεωμετρία⁴.

Ὁ Σοφιανός, λοιπόν, εἶναι μιὰ προσωπικότητα μὲ σύνθετα καὶ πολύμορφα ἐνδιαφέροντα⁵.

Σὲ πολλὰ σημεῖα τῶν ἔργων του ἄμεσα, ἀλλὰ καὶ σὲ ὅλο του τὸ ἔργο ἔμμεσα, μᾶς φανερώνει ὅτι τὸ παιδευτικό του ιδεῶδες γιὰ τὸν Νεοελληνισμό τὸ ἀναζητᾷ στοὺς πατέρες, στοὺς προγόνους τῶν Νεοελλήνων⁶. Αὐτοὶ ὅμως οἱ «πατέρες μας» ποιῆς χρονικὲς στιγμὲς τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας καλύπτουν καὶ ποιῆς ιδέες ἀντιπροσωπεύουν γιὰ τὸν Σοφιανό;

Ἀπευθυνόμενος στοὺς Εὐρωπαίους ὁ Σοφιανός κρίνει τὴν ποιότητα τῆς ἀπλῆς γλώσσας τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων μὲ μέτρο τὴν ἀρχαία ἐλληνική· ἡ ἀρχαιογνωσία του, ἐπίσης, καὶ μεγάλο μέρος τῆς πνευματικῆς του δράσεως ὑποδηλώνουν ὅτι ἀναγνωρίζει στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα ποὺ συνθέτουν ἓνα ὠραῖο μορφωτικὸ πρότυπο. Αὐτὴ ὅμως ἡ στάση τοῦ Σοφιανοῦ δὲν καλύπτει ἀκριβῶς τὴν ιδεολογικὴ του ἐπιφάνεια, καὶ ἐπομένως δὲν ἀποτελεῖ γι' αὐτὸν ἀπομονωμένος ὁ ἀρχαῖος ἐλληνικὸς κόσμος μορφωτικὸ ιδεῶδες.

Ἀντίθετα, ἓνα ἄλλο μέρος τῆς πνευματικῆς του δράσεως, ἡ συνεχῆς ἐπαφή του μὲ ἐκκλησιαστικὲς προσωπικότητες, στίς ὁποῖες καὶ ἀφιερώνει κάθε φορὰ τὰ ἔργα του, ἀλλὰ καὶ ἡ σαφὴς δῆλωσή του στὴν ἐκδοσὴ τοῦ *Παιδαγωγοῦ* ὅτι ὡς ζωντανὸ πρότυπο θεωρεῖ τὸν καθολικὸ Ἕλληνα μητροπολίτη στὴν Κρήτη Διονύσιο τὸν Μυλοποτάμου⁷, ὅλα αὐτὰ φανεροῦν μὲ

1. Legrand, *Nic. Sophianos*, σ. 84.

2. *Ἑλληνομνήμων*, σ. 239-240, *BH* 1, σ. CXCIV, 265-266. Λεπτομέρειες γιὰ τὸν ἀστρολάβο, τὸ ἀστρονομικὸ αὐτὸ ὄργανο τῆς ἀρχαιότητος, βλ. Π. Δ. Ρεδιάδου, «Τὸ ἐξ Ἀντικυθήρων ἀστρολάβο», *Ἐφημερὶς Ἀρχαιολογικῆ* 1910, σ. 158-172.

3. Βλ. Κ. Σάθα, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, σ. 142.

4. «ἡμεῖς ἀνακλῆμεν εἰς τὴν φιλοσοφίαν αὐτὴν καὶ τὴν φίλην ἡμῖν καὶ συνήθη γεωμετρίαν», γράφει τὸ 1545 στὴν ἀφιερωτικὴ του ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Διονύσιο μητροπολίτη Μυλοποτάμου· βλ. *BH* 1, σ. 249.

5. Ἐκφραστικὸς γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ Σοφιανοῦ πρέπει νὰ εἶναι ὁ χαρακτηρισμὸς «τοῦ πάντ' ἀρίστου Νικολάου Σοφιανοῦ», τὸν ὁποῖο σημειώνει ὁ Ἐρμόδωρος Λήσταρχος σ' ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Θεοφάνη Ἐλεαβοῦλιο· βλ. F. M. Pontani, «Una lettera incedita di Listarchos», *Byzantion* 33, 1963, 438.

6. «οἱ προγόνοι μας», «ἐκεῖνοι οἱ παλαιοὶ καὶ ἐνάρετοι ἄνδρες», «οἱ πατέρες μας» *BH* 1, σ. 247, 248), «τὸ πάλαι ποτὲ μακαριστὸν γένος ἡμῶν τῶν Γραικῶν» (Legrand, *Nic. Sophianos*, σ. 84) εἶναι ἐκφράσεις ποὺ συνηθίζει νὰ χρησιμοποιοῖ ὁ Σοφιανός.

7. Βλ. *BH* 1, σ. 248-249. Γιὰ τὸν μητροπολίτη Διονύσιο (γενν. πρὸ τοῦ 1500-1566),

ἐνάργεια ἥτις μεγάλο τμήμα στὴν σύνθεσιν τοῦ παιδευτικοῦ τοῦ ἰδεώδους ἀντιπροσωπεύει καὶ ἡ χριστιανικὴ σκέψις¹. Ἐπομένως οἱ «πατέρες μας» τοῦ Σοφιανοῦ ἀντιπροσωπεύουν καὶ τὴν ἀρχαία καὶ τὴν χριστιανικὴ περίοδο τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Ὅπως σημειώθηκε καὶ παραπάνω, ἡ ἔκδοσις τοῦ *Περὶ παιδων ἀγωγῆς* εἶναι ἐκείνη ποῦ μᾶς ὀρίζει ἀκριβέστερα τὰ πλαίσια καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ παιδευτικοῦ ἰδεώδους τοῦ Σοφιανοῦ, ἐνῶ μὲ ἕμμεσο ἀλλὰ σαφῆ τρόπο μᾶς ὑποβοηθᾷ σ' αὐτὸ ἡ ἐκλογὴ ἀπὸ τὸν Σοφιανὸ τοῦ Πλουτάρχου, ὡς συγγραφέα - παιδαγωγοῦ τῶν Νεοελλήνων, ἡ προσωπικότητά τοῦ ὁποίου ἔχει μιὰ χαρακτηριστικὴ θέση στὴν πνευματικὴ ἱστορία βασικᾶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ εὐρύτερα τῆς Εὐρώπης.

Στὸ *Περὶ παιδων ἀγωγῆς* τοῦ Πλουτάρχου παιδευτικὸ ἰδεῶδες εἶναι ἡ ἠθικοποίησις τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ἐξανθρωπισμὸς του. Αὐτὴ πετυχαίνεται μὲ τὴν φιλοσοφία, στὴν κατάρτησιν τῆς ὁποίας βοηθητικὰ πρέπει νὰ τείνουν ὅλες οἱ ἄλλες προσφερόμενες γνώσεις²· καὶ ἀναλύεται περισσότερο ἢ σημασία τῆς φιλοσοφίας: «Διὸ δεῖ τῆς ἄλλης παιδείας ὡσπερ κεφάλαιον ποιεῖν τὴν φιλοσοφίαν. Περὶ μὲν γὰρ τὴν τοῦ σώματος ἐπιμέλειαν διττὰς εὐρον ἐπιστήμας οἱ ἄνθρωποι, τὴν ἰατρικὴν καὶ τὴν γυμναστικὴν, ὧν ἡ μὲν τὴν ὑγίειαν, ἡ δὲ τὴν εὐεξίαν ἐντίθησι· τῶν δὲ τῆς ψυχῆς ἀρρωστημάτων καὶ παθῶν ἡ φιλοσοφία μόνη φάρμακόν ἐστι. Διὰ γὰρ ταύτην ἔστι καὶ μετὰ ταύτης γνώμη τί τὸ καλὸν τί τὸ αἰσχρὸν, τί τὸ δίκαιον τί τὸ ἄδικον, τί συλλήβδην αἰρετὸν τί φευκτόν· πῶς θεοῖς, πῶς γονεῦσι, πῶς πρεσβυτέροις, πῶς νόμοις, (πῶς ἄλλοτριῶσις), πῶς ἄρχουσι, πῶς φίλοις, πῶς γυναιξί, πῶς τέκνοις, πῶς οἰκέταις χρηστέρων ἐστίν»³. Αὐτὴ τὴν ἔκφραση τοῦ παιδευτικοῦ τοῦ ἰδεώδους ὁ Πλούταρχος τὴν βλέπει πραγματοποιημένη στίς μορφὰς τοῦ Πυθαγόρα, τοῦ Σωκράτη καὶ τοῦ Πλάτωνα⁴, τῶν ὁποίων οἱ ἠθικὰ καὶ θρησκευτικὰ ἀντιλήψεις τυχαίνει νὰ ἔχουν κοινὰ σημεῖα μὲ τίς ἀντίστοιχες χριστιανικὰς.

Ἀλλὰ καὶ τὸ εὐρύτερο ἔργο τοῦ Πλουτάρχου διαπνέεται ἀπὸ τὴν ἴδια ἀρχὴ τῆς ἠθικοποιήσεως τοῦ ἀνθρώπου⁵. Ὁ Πλούταρχος δὲν ἐκφράζει δικὰς του πρωτότυπες ἀπόψεις·

τὸν γνωστὸ καὶ ὡς Διονύσιου Ζαννετίνου, βλ. *BH* 1, σ. 249-251, ὅπου ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ τὴν *Creta Sacra* ἓνα χαρακτηριστικὸ τοῦ χαρακτήρα του ἐπεισόδιον κατὰ τὴν Σύνοδο τοῦ Τριδέντου· ἐπίσης βλ. Μ. Ι. Μανούσακα, *Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα (1547-1806)*, Βενετία 1968, σ. 7, σημ. 3, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

1. Ἐξᾶλλου ὁ Σοφιανὸς ἀναφέρεται καὶ ὡς κληρικὸς, χωρὶς ὅμως νὰ ὑπάρχουν μαρτυρίες γι' αὐτό· βλ. Στίλπ. Κυριακίδου, *Γλῶσσα καὶ λαϊκὸς πολιτισμὸς τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων*, Ἀθήναι 1946, σ. 23, Μ. Τριανταφυλλίδου, *Νεοελληνικὴ Γραμματικὴ. Α' Ἱστορικὴ εἰσαγωγή*, Ἀθήνα 1938, σ. 83.

2. Πλουτάρχου *Περὶ παιδων ἀγωγῆς* (ἔκδ. Λιψίας), 7, X, c: «Δεῖ τοίνυν τὸν παῖδα τὸν ἐλεύθερον μηδὲν μὴδὲ τῶν ἄλλων τῶν καλουμένων ἐγκυκλίων παιδευμάτων μῆτ' ἀνήκοον μῆτ' ἀθέατον εἶναι, ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἐκ παραδρομῆς μαθεῖν ὡσπερὶ γέφυματος ἕνεκεν (ἐν ἅπασιν γὰρ τὸ τέλειον ἀδύνατον), τὴν δὲ φιλοσοφίαν πρῆσβεῦειν».

3. Αὐτ., 7, X, d-e.

4. Αὐτ., 2, IV, b-c.

5. «Τὸ ὅλον τοῦ ἔργου, καὶ ἰδίᾳ τὰ Ἱθικὰ, εἶναι μιὰ ἀπόπειρα ἰκανοποιήσεως τοῦ

οί ιδέες του αποτελούν μια σύνθεση τῆς προηγούμενης σ' αὐτὸν ἑλληνικῆς παραδόσεως, τὴν ὁποία κατὰ ἐκλεκτικὸ τρόπο χρησιμοποιοεῖ γιὰ τὴν συγκρότηση τοῦ ἰδεολογικοῦ του συστήματος¹.

Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ἡ στάση του στὸ θέμα τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως εἶναι συνθετικὴ: εἶναι βαθύτατα προσηλωμένος στὴν ἰδιαίτερή του πατρίδα, τὴν Χαϊρώνεια, ἀλλὰ ἐκφράζοντας τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς του διακατέχεται ἀπὸ πανελλήνια αἰσθήματα².

Στὶς θρησκευτικὲς του ἀντιλήψεις ὁ Πλούταρχος δὲν ἀναφέρει ποτὲ τίποτε γιὰ τὴν χριστιανικὴ θρησκεία: εἶναι μάλιστα ὡς τὰ βαθιά του γεράματα ἱερέας στοὺς Δελφοὺς³. Οἱ ιδέες του ὅμως βασικὰ δὲν εἶναι ξένες πρὸς τὶς χριστιανικὲς, γι' αὐτὸ καὶ ὁ Πλούταρχος ἔχει μιὰ ἰδιαίτερη θέση στὸν χῶρο τῆς χριστιανικῆς θεολογίας τοῦ Βυζαντίου⁴.

Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν Πλούταρχο γίνεται ζωηρότερο στὸν 15ο αἰῶνα καὶ ἔχομε μαρτυρίες γιὰ τὴν ἐκτίμησή του ἔτρεφαν γι' αὐτὸν ὁ Βησσαρίων καὶ ὁ Θεόδωρος Γαζής⁵. Τὰ *Ἡθικά* του ἐκδίδονται τὸ 1509 γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Ἄλδο Μανούτιο μὲ ἐπιμελητὴ ἐκδόσεως τὸν περίφημο ἑλληγιστὴ Ἔρασμο - Desiderius (1464-1536)⁶, ἐνῶ τὸ 1519 μεταφράζεται ὅλο του τὸ ἔργο στὴν γερμανικὴ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ὁ Πλούταρχος ἀποκατὰ τέραστα διάδοσις καὶ ἀσκεῖ ἰσχυρὴ ἐπίδραση στοὺς Εὐρωπαίους⁷.

αἰτήματος παντὸς ἀνθρώπου νὰ τοῦ δοθῇ ἠθικὸς ὁδηγὸς εἰς μίαν ἐποχὴν καταπτώσεως τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου, ὅποτε εὐρίσκειτο ἐν παρακμῇ ἡ πίστις πρὸς τοὺς ἀρχαίους θεοὺς καὶ τὴν ἀρχαίαν φιλοσοφίαν», γράφει ὁ Ἰω. Σταματάκος, «Πλούταρχος», *Ἡλιος (Νεώτερον Ἑγκυκλοπαιδικὸν Λεξικόν)*, τ. 16, σ. 117β.

1. «Μὲ τὴν ζωὴ του συμβαίνει ὅ,τι καὶ μὲ τὸ ἔργο του: ἡ ματιά του ἀγκάλιασε μεγάλες ἐκτάσεις, αὐτὸς ὅμως εἶχε πάντα συνείδηση τῶν συνόρων ποὺ περικλείναν τὴν φύση του, καὶ μέσα σ' αὐτὰ πρόσφερε ὅ,τι καλύτερο εἶχε, χωρὶς ν' ἀπλώνη τὸ χέρι του σ' ἐκεῖνο ποὺ τοῦ ἀπαγόρευε ὁ δαίνομάς του», Albin Lesky, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας* (μετάφρ. Ἀγαπ. Γ. Τσοπανάκη), Θεσσαλονίκη 1964, σ. 1111.

2. «Τὸ καλὸν τῶν Ἑλλήνων» εἶναι φράσις συχνότατα ἀπαντῶσα παρὰ Πλουτάρχου», Σταματάκου, ἔ.ἀ., σ. 117β.

3. Βλ. Α. Lesky, ἔ.ἀ., σ. 1112, Σταματάκου, ἔ.ἀ., σ. 118β.

4. Πολὺ χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ ἐπίγραμμα τοῦ μητροπολίτη Εὐχαΐτων Ἰωάννη τοῦ Μαυρόποδος (11ος αἰ.): «Εἴπερ τινὰς βούλοιο τῶν ἀλλοτρίων || τῆς σῆς ἀπειλῆς ἐξελέσθαι, Χριστέ μου, || Πλάτωνα καὶ Πλούταρχον ἐξέλοιό μοι: || ἄμφω γάρ εἰσι καὶ λόγον καὶ τὸν τρόπον || τοῖς σοῖς νόμοις ἐγγιστα προσπεφυκότες. || Εἰ δ' ἠγνόησαν ὡς θεὸς σὺ τῶν ὄλων, || ἐνταῦθα τῆς σῆς χρηστότητος δεῖ μόνον, || δι' ἣν ἅπαντας δωρεὰν σώζειν θέλεις», Κ. Σάθα, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. 7, σ. σκε', ἀπὸ Migne, *PG* τ. 120, στ. 1156. Γιὰ τὴν ἐντονη ἐπίδραση τοῦ Πλουτάρχου στὴν ἀγιογραφικὴ φιλολογία τοῦ 14ου αἰῶνα βλ. Βασ. Λαούρδα, *Ἡ κλασσικὴ φιλολογία εἰς τὴν Θεσσαλονίκην κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 12-14.

5. Βλ. Σταματάκου, ἔ.ἀ., σ. 119α-β. Καὶ ὁ Γεώργιος Σχολάριος (ὁ ἔπειτα οἰκουμηνικὸς πατριάρχης Γεννάδιος) χρησιμοποιοεῖ λόγια ἠθικοδιδασκτικὰ τοῦ Πλουτάρχου στὴν «Μονωδία ἐπὶ τῇ αὐθεντοπούλῃ κυρᾷ Ἐλένη τῇ Παλαιολογίνῃ θυγατρὶ τοῦ δεσπότη τοῦ Δημητρίου» βλ. *Γενναδίου Ἄπαντα* 1, σ. 275.

6. Βλ. Α. Παπαδοπούλου Βρετοῦ, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, μέρ. Β', σ. 10.

7. Βλ. Σταματάκου, ἔ.ἀ., σ. 119-120.

Ὁ Σοφιανός, ὅπως καὶ ὁ Πλούταρχος, δὲν ἐκφράζει οὔτε μιὰ ὀρισμένη περίοδο τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ, οὔτε μιὰ ἰδεολογικὴ στάση ποῦ μπορεῖ νὰ τοποθετηθῆ ἀπομονωμένη στὸ παρελθόν.

Ὁ Σοφιανός εἶναι βαθύς φιλόλογος καὶ θαυμαστής τοῦ μεγαλείου τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ πνεύματος, ἀλλὰ καὶ πιστὸς λειτουργός, μὲ τὴν εὐρύτερη σημασία, τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ὅπως φαίνεται κυρίως μὲ τὸ ἐκδοτικὸ του ἔργο. Εἶναι ὅμως πάνω ἀπ' ὅλα θερμὸς πατριώτης καὶ πρακτικὸς ἄνθρωπος, ποῦ ἐνδιαφέρεται κυρίως γιὰ τὴν «ἀναπτερυγίαν» τοῦ πεσμένου ἠθικο-πνευματικῶ Ἑλληνισμοῦ τῆς ἐποχῆς του. Στρέφεται λοιπὸν καὶ βυθίζεται στὸ ἐλληνικὸ παρελθόν ὄχι μὲ διάθεση ναρκισσισμοῦ ἢ παρηγορίας μὲ τὰ περασμένα μεγαλεῖα, ἀλλὰ μόνο γιὰ ἀνάγκες πνευματικῆς, ἢ καλύτερα ἔθνικῆς ἐπιβιώσεως καὶ ἀνασυγκροτήσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Αὐτὴ ὅμως ἡ ἀφετηρία τῆς ἐπιστροφῆς στὸ παρελθόν προκαθορίζει καὶ τὴν ποιότητα τῆς ἀνιχνεύσεώς του. Πιστεύοντας ὅτι γι' αὐτὴ τὴν ἀναπτερυγίαν δὲν μποροῦν νὰ δώσουν ἄμεσα πρότυπα οἱ μεγάλες στιγμὲς τοῦ Ἑλληνισμοῦ (ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς καὶ τὸ Βυζάντιο) — ξένες πρὸς τὴν φυσιογνωμία καὶ τοὺς προβληματισμοὺς αὐτῆς τῆς ἐποχῆς —, στρέφεται καὶ σταματᾷ στὴν ταραγμένη μεταχριστιανικὴ ἐλληνιστικὴ περίοδο¹ τότε ποῦ ὅλο τὸ ἐνδιαφέρον τὸ ἀπορροφᾷ ὁ ἐσωτερικὸς ἄνθρωπος, ποῦ στοὺς Ἑλληνας σοφοὺς καὶ στοὺς χριστιανοὺς πατέρες παρουσιάζεται ἡ πρώτη σύγκρουση καὶ ἡ πρώτη συμφιλίωση τῆς ἐλληνικῆς σκέψεως μὲ τὴν χριστιανικὴ πίστη, καὶ ποῦ ἐκδηλώνεται ὁ ὠραῖος ἀγώνας, μὲ τὴν ἔνωση τῶν κοινῶν σημείων, νὰ γίνη ὁ Ἑλληνας χριστιανὸς καὶ ὁ χριστιανὸς Ἑλληνας, χωρὶς αὐτὰ τὰ δυὸ στοιχεῖα ν' ἀλληλοαποκλείωνται μέσα στὶς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων².

Σ' αὐτὰ τὰ ἐλληνιστικὰ χρόνια ὁ Σοφιανός στρέφει τοὺς συμπατριῶτες του, γιὰτὶ πιστεύει ὅτι αὐτὰ συγγενεῦουν μὲ τὸ παρὸν καὶ οἱ λύσεις τους ἐκφράζουν τὸ αἶτημα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς καὶ ὡς πρὸς τὴν γλώσσα καὶ ὡς πρὸς τὸν ἰδεολογικὸ προσανατολισμό, ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ αὐτὰ τὰ χρόνια προσφέρουν τὸ καταστάλαγμα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς παραδόσεως καὶ τὴν πρακτικὴ, μὲ τὴν ὁποία ἑναρμονίζεται ὁ ἀρχαῖος ἐλληνικὸς μὲ τὸν χριστιανικὸ κόσμον.

4. Η ΑΝΑΝΕΩΣΗ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΑΝΑΓΚΗ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

Τὸ πρόβλημα ποῦ ἄμεσα ἀντιμετωπίζει ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς ἐποχῆς αὐτῆς,

¹ Δὲν εἶναι χωρὶς σημασία τὸ ὅτι πούθενά στα ἔργα του ὁ Σοφιανός δὲν κάνει λόγο γιὰ τὸ Βυζάντιο, ἐνῶ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς προγραμματίζει τὴν ἐκδοσὴ ἔργων μόνο τοῦ Πλουτάρχου καὶ τοῦ Λουκιανοῦ· βλ. ἀν. σ. 281.

² Τὸ θέμα ἀναλυτικότερα τὸ ἐπεξεργάζομαι στὴν διατριβή μου, ὅπου καὶ παραθέτω βιβλιογραφία.

για τους προοδευτικούς λογίους, δὲν εἶναι ἡ διατήρηση τῆς αἵγλης ἢ τῶν λειψάνων τοῦ λαμπροῦ παρελθόντος (χριστιανικοῦ ἢ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ), ἀλλὰ ἡ ρύθμιση τοῦ θλιβεροῦ παρόντος. Γιὰ τὸν Σοφιανὸ ὅμως αὐτὴ ἡ ρύθμιση δὲν ἀντιμετωπίζεται κατὰ τὸν παραδοσιακὸ τρόπο, ἀλλὰ μὲ πρόγραμμα ἐπαναστατικὸ καὶ μὲ εὐρύτερους στόχους, ποὺ ἀποβλέπουν καὶ στὴν ἱκανοποίηση τῶν ἐσωτερικῶν ἀναγκῶν τῶν Ἑλλήνων ὡς ἀτόμων καὶ στὴν μορφοποίηση τῆς ἐθνικῆς τους ὀντότητας.

Ὁ Σοφιανὸς ἐμπνέεται ἀπὸ τὴν πίστη ὅτι ἡ ἐποχὴ του πρέπει ν' ἀποτελέσει ἀφετηρία γιὰ τὴν ἀναμόρφωση τοῦ Ἑλληνισμοῦ μὲ στόχο τὴν ἀνασύνθεσίν του. Αὐτὴ ἡ ἀναμόρφωση θὰ περιλάβῃ, μὲ ἀφομοιωτικὴ διαδικασία καὶ ἁρμονικὲς συζεύξεις, τίς πνευματικὲς δυνάμεις ποὺ κατὰ βιωματικὸ τρόπο ἐνυπάρχουν στὶς λαϊκὲς ἐκδηλώσεις τῶν Ἑλλήνων, καθὼς καὶ τὴν λόγια πνευματικὴ κληρονομία, σὲ ἓνα σύνολο ποὺ θὰ ἐκφράζῃ τὴν ἔνωση τοῦ ἐλληνικοῦ καὶ τοῦ χριστιανικοῦ, τοῦ λόγιου καὶ τοῦ λαϊκοῦ, ἔτσι ὥστε ν' ἀποκαλυφθῇ ὁλόκληρο τὸ πρόσωπο τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους.

Γιὰ τὴν διαμόρφωση τοῦ παιδευτικοῦ του προγράμματος ὁ Σοφιανὸς ξεκινᾷ ἀπὸ μιὰ δυσπιστία στὶς δυνατότητες τῆς παραδοσιακῆς ἐκπαιδευσεως ν' ἀνταποκριθῇ στὶς πραγματικὲς ἀνάγκες τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ, δυσπιστία ποὺ θεμελιώνεται στὴν ἔλλειψη (ἀπὸ ἀδυναμία ἢ ἀδιαφορία δὲν ἀποσαφηνίζεται) συστηματικὰ ὀργανωμένης παιδείας¹, ἀλλὰ καὶ στὸν σκοπὸ ποὺ τείνει νὰ ἐξυπηρετήσῃ αὐτὴ ἡ παιδεία²: σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν παιδεία ἡ γνώση, ἡ ὑψηλὴ γνώση, ἀπευθύνεται σὲ λίγους ἐκλεκτούς, οἱ ὅποιοι ἔχουν ἡγετικὴ ἀποστολὴ ἔναντι τῶν ἄλλων, σὲ μιὰ προσπάθεια νὰ διαφυλαχτῇ ἀναλλοίωτῆ ἡ λόγια παράδοση — εἴτε ἀρχαία ἐλληνικὴ εἶναι αὐτή, εἴτε χριστιανικὴ — καὶ νὰ προσανατολιστῇ σ' αὐτὴν ἡ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων σὰν σὲ ἀνυπέρβλητον ἰδεολογικὸ κόσμο.

Ἡ ἀρχὴ ὅμως ποὺ ὀδηγεῖ τὸν Σοφιανὸ εἶναι ἡ διεύρυνση τοῦ ὑποκειμένου τῆς παιδείας, ἡ ἀντίληψη ὅτι ἡ παιδεία πρέπει ν' ἀπευθύνεται πρὸς ὅλους

1. «Ἐπειδὴ εἰς τέτοιον κακὴν τύχην κατήντησε τὸ πάλοι ποτὲ μακαριστὸν γένος ἡμῶν τῶν Γραικῶν, ὅτι μόνις εὐρίσκειται τῶρη διδάσκαλος ὅπου νᾶναι ἱκανὸς νὰ διδάσκει τοὺς νέους καὶ τὴν γραμματικὴν τέχνην, πόσω μᾶλλον ῥητορικὴν καὶ λογικὴν, γεωμετρίαν καὶ ἀστρονομίαν, καὶ τᾶλλα τῆς φιλοσοφίας μέρη». (Legrand, *Nic. Sophianos*, σ. 84-85), γράφει ὁ Σοφιανὸς πρὸς τοὺς «σπουδαιωτάτους νέους» καὶ πῶς κάτω: «καὶ λογάριασαι πόσους χρόνους μὲ τοὺς δασκάλους οἱ νέοι κάθοντ' ἐπὶ τὰ σχολία νὰ παιδεύονται νύκτα κ' ἡμέραν μόνον νὰ γράφουν ἢ νὰ διαβάζουν, καὶ οἱ περισσότεροι γενειάζουν εἰς τὸ σχολίον καὶ ἀκόμη, καὶ νὰ καλαναρχοῦν ἢ νὰ διαβάζουν καλὰ, δὲν προκόπτουν· δὲν θέλω νὰ εἰπῶ νὰ γρυκοῦν τὸ τί διαβάζουν», αὐτ., σ. 85.

2. «Καὶ μηδὲν ἑαφορμίζεται τινὰς λέγοντας ὅτι εἶμαι πτωχὸς ἢ δὲν ἔχω καιρὸν νὰ μαθαίνω γραμματικᾶς, ἀμὴ σῶναι μου νὰ διαβάζω καλὰ, καὶ νὰ καλαναρχῶ, καὶ νὰ γράφω, καὶ νᾶχω πρᾶξιν εἰς τὰ κολυβογράμματα», αὐτ.

τοὺς Ἕλληνας, γιὰ νὰ θελήσουν καὶ νὰ μπορέσουν αὐτοὶ ν' ἀνταποκριθοῦν στὸ κάλεσμα τῆς παιδείας, μὲ τελικὸ στόχο νὰ κατανοήσουν τὴν οὐσία τῆς παραδόσεώς τους καὶ νὰ τὴν χρησιμοποιήσουν δημιουργικά¹.

Ἡ νέα αὐτὴ στάση τοῦ Σοφιανοῦ μεταβάλλει ἀναγκαστικὰ τὸ γλωσσικὸ ὄργανο τῆς παιδείας, ἀλλὰ καὶ τὴν μέθοδο τῆς παιδευτικῆς ἐργασίας γενικότερα. Γιατὶ, ἐνῶ πρὶν ἡ παιδεία γιὰ τοὺς λίγους εἶχε ὡς ὄργανο ἐκφράσεως τὴν γλώσσα τῶν ὀλίγων, τὴν ἀρχαία ἑλληνική, τώρα ποῦ ἡ παιδεία σκοπεύει στὶς πλατιῆς μάζες τῶν ἀνθρώπων μεταβάλλεται ἀναγκαστικὰ καὶ ἡ γλώσσα τῆς καὶ χρησιμοποιεῖται σὰν τέτοια ἡ ἀπλή γλώσσα τῶν Ἑλλήνων. Ἐπειτα, ἐφόσον ἡ δυνατότητα ὀργανώσεως τῆς ἐκπαιδεύσεως ὑπάρχει μόνον στοὺς φορεῖς τῆς παλαιᾶς ἀντιλήψεως, ὁ Σοφιανὸς στὴν ἐφαρμογὴ τοῦ προγράμματός του δὲν ἀκολουθεῖ τὸν δρόμο τοῦ σχολείου, ἀλλὰ δρᾷ στὸν χῶρο τῆς τυπογραφίας καὶ μὲ τὸ ἔργο του γίνεται κήρυκας τῆς αὐτοδιδασχῆς τῶν Ἑλλήνων².

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπη νὰ ἀποσαφηνιστῇ ὅτι ὁ Σοφιανὸς δὲν κηρύσσει τὴν αὐτοδιδασχὴν σὰν τὸν μοναδικὸ δρόμο γιὰ τὴν πνευματικὴ καλλιέργεια τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Πιστεύει φυσικὰ στὶς τεράστιες δυνατότητες τῆς τυπογραφίας, τίς ὅποιες ὁ ἴδιος ὡς τυπογράφος τίς γνωρίζει πολὺ καλά, ἀλλὰ τὸ σχολεῖο, τὸν δάσκαλο, δέχεται σὰν τὸν φυσικὸ φορέα τῆς παιδείας τῶν ἀνθρώπων. Πόση μεγάλη σημασία φαίνεται νὰ δίνει ὁ Σοφιανὸς στὸ ἔργο τοῦ δασκάλου - παιδαγωγοῦ, διαφαίνεται στὴν μετάφραση τοῦ *Περὶ παιδων ἀγωγῆς*, ὅπου διόχρητη εἶναι ἡ ἀντίληψή ὅτι μόνη ἡ ἐπαφή τοῦ παιδιοῦ μὲ τὸν δάσκαλο ὀλοκληρώνει καὶ ἐξανθρωπίζει τὸν ἄνθρωπο. Ἐπομένως τὸ κήρυγμα τῆς αὐτοδιδασχῆς καὶ ἡ διάδοση τῆς παιδείας μὲ τὸ μέσον τῆς τυπογραφίας, γιὰ τὸν Σοφιανό,

1. «Καί, μὴ βαρυγομῆση τινάς, ἂν ἐκεῖνα, ποῦ εἰς πολλοὺς χρόνους καὶ καιροὺς μὲ πολλὴν κόπον καὶ καλοὺς διδασκάλους μετὰ βίας μαθαίνονται, τώρῃ νὰ τὰ βλέπουν, εἰς τέτοιαν γλῶσσαν κοινὴν ὅπου καὶ οἱ γυναῖκες σχεδὸν νὰ τὴν γρυκοῦν, ὅτι καὶ διὰ τοῦτο οἱ νέοι θέλουν ἀφήσει νὰ μὴδὲν σπουδάζουσιν ἔς τὰ μαθήματα τὰ ἑλληνικά, ἀλλὰ μάλιστα τούτῃ θέλει εἶσται ἀρχὴ καλὴ νὰ παρακινήθωσιν καὶ νὰ πάρουν πόθον νὰ μάθουν ἐκεῖνα ποῦναι βαθυτέρα καὶ ποχθίζονται μὲ μεγάλῃν σπουδῇ», αὐτ., σ. 84.

2. «Χωρὶς διδάσκαλον ἀπατός του τινάς εἰς ὀλίγον θέλει μάθῃ νὰ κλίνει τὰ μέρη τοῦ λόγου καὶ θέλει ξεύρει νὰ κανονίζει καὶ νὰ τεχνολογᾷ καὶ τᾶλλα ὡς εἶναι γραμμένα. Λέγω νὰ γράφει ὀρθὰ καὶ νὰ συντάσσει τὰ λόγια του μὲ τέχνην γραμματικὴν κατὰ τὴν κοινὴν συνήθειαν· τί τοῦ λείπεται λοιπὸν ἀπεκεῖ, εἰμὴ μόνον ἡ βητορικὴ τέχνη καὶ ἡ λογικὴ πραγματεία καὶ ὕστερ' ἀπ' ὅλα αὐτὴ ἡ φιλοσοφία, ὅποια, ἂν ὁ θεὸς μᾶς δώσῃ ἀνάπασιν καὶ ὑγείαν, ὅλα τὰ θέλομεν δώσει εἰς τούτῃ τὴν χυδαίαν καὶ κοινὴν γλῶσσαν». Καὶ πῶς κάτω ἐπαναλαμβάνει: «Λοιπὸν, σπουδαύτατοι νέοι, ἐκστηθίζετε καὶ στοχάζεσθε καλὰ μετὰ ἐπιμελείας τὸ πρῶτον τοῦτο μέρος τῆς γραμματικῆς τουτηνῆς, καὶ τάσσω σας ὅτι εὐκολώτατα νὰ φθάσατε εἰς αὐτὸ τὸ ὕψος τῆς φιλοσοφίας, ἐπειδὴ τᾶλλα ὅλα κατὰ τάξιν καὶ μὲ εὐκολίαν μεγάλῃν μαθαίνονται, μόνον νὰ θέλει τινάς καὶ χωρὶς διδάσκαλον», αὐτ., σ. 84, 85.

ἀποτελοῦν λύση προσωρινή και λύση ἀνάγκης, μιὰ και οἱ ιδέες του δὲν μποροῦν νὰ γίνουν ὀδηγὸς μιᾶς ὀργανωμένης ἐκπαιδεύσεως¹.

Οἱ ἄμεσες και ἐπιτακτικὲς ἀνάγκες ἑνὸς στερεοῦ ιδεολογικοῦ προσανατολισμοῦ, γιὰ ν' ἀποτελέσει τὴν βάση νέας ἀνασυνθέσεως τῶν Ἑλλήνων, κάνουν τὸν Σοφιανὸ νὰ στρέφεται μόνον στὴν συγγενῆ μὲ τὴν ἐποχὴ του μεταχριστιανικὴ ἑλληνιστικὴ περίοδο και ν' ἀφήνει τὴν κλασικὴ ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα, πηγὴ φυσικὰ ἔθνικῆς ὑπερηφάνειας και ὑψηλῶν στοχασμῶν, ὅχι ὅμως ἄμεσα χρήσιμη στὶς δύσκολες αὐτὲς ὥρες τῶν ἀναζητήσεων τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ.

Ὁ Σοφιανὸς δὲν προγραμματίζει, γιὰ παιδευτικοὺς σκοποὺς, τὴν μετάφραση κλασικῶν ἔργων τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, οὔτε πάλι πουθενὰ κάνει λόγο γιὰ τὴν θέση ποῦ θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχη ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ γλῶσσα σὲ μιὰ ὀργανωμένη ἐκπαίδευση. Θὰ ἦταν ὅμως τολμηρὸ και, νομίζω, πλάνη νὰ ὑποστηρίζοταν ὅτι ὁ Σοφιανὸς — γιὰ μιὰ κανονικὴ ὀργάνωση και λειτουργία παιδείας — θὰ ἔμενε στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια, ἀναζητώντας μόνον τὰ σημεῖα ἐπαφῆς τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ κόσμου, ἢ ὅτι θὰ ἐξαντλοῦσε τὴν πλησίαση στὶς πηγὲς τοῦ ἑλληνικοῦ και τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος μὲ τὶς μεταφράσεις. Ἀντίθετα, ἡ ὅλη του παιδεία, κινημένη μέσα στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ και στὴν χριστιανικὴ γραμματεία, προδιαγράφει θετικὴ τὴν στάση του ἀπέναντι στὶς γραμματεῖες αὐτὲς ὡς ἀθύπαρκτους κόσμους πνευματικοῦ κάλλους μὲ ἀστείρευτες πηγὲς αἰώνιων ἠθικῶν κανόνων ζωῆς².

Ἄλλὰ και ἡ ζωὴ τοῦ Σοφιανοῦ στὴν Εὐρώπη, μὲ δραστηριότητες ἀνήσυχου πνευματικοῦ ἀνθρώπου, τὸν φέρνει πάντα σὲ ἐπαφὴ μὲ τὶς ἐκεῖ νέες ιδέες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες και βασικὰ ἐμπνέεται. Και θὰ ἦταν ἀβάσιμο νὰ ὑποστηρίζοταν ὅτι ὁ Σοφιανὸς δὲν γνωρίζει ἢ δὲν δέχεται ὡς ὀρθὲς τὶς λύσεις ποῦ ἔδωσαν λαοὶ ξένοι πρὸς τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ κληρονομία, ὅπως π.χ. οἱ Γερμανοί,

1. Τὴν σχολικὴ ἐκπαίδευση τῆς ἐποχῆς του ὁ Σοφιανὸς τὴν θεωρεῖ ἀναγκαία μόνον γιὰ νὰ δώσει τὶς στοιχειώδεις τυπικὲς γνώσεις, τὶς ἀπαραίτητες σὲ κάθε χριστιανό, ἐνῶ τὴν εὐρύτερη παιδεία τῶν Ἑλλήνων τὴν ἐξαρτᾶ ἀπὸ τὴν αὐτοδιδασχὴ ποῦ κηρύσσει: «Εἰ δὲ και βαλθοῦν, ἀφοῦ μάθουν τὸ Πάτερ ἡμῶν τὰ παιδιὰ και τὸν χαιρετισμὸν τῆς Παναγίας και τᾶλλα ὅπου ν' ἀναγκαῖα νὰ ξεῦρει κάθε χριστιανός, και πιάσουν νὰ ἐκστηθίζουν ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦτην τὴν γραμματικὴν και κατὰ τάξιν ταῖς ἄλλαις ἐπιστήμαις και μετὰ ἐπιμελείας και πόθου τὰ βάλουν καλά εἰς τὸν νοῦν τους, δὲν θέλω νὰ εἰπῶ πέντε κ' ἕξη και δέκα χρόνους ἀμὴ μόνον ἕναν ἢ δύο, τάσσω σας ὅτι νὰ ξεῦρουν περισσότερα εἰς πᾶσα πρᾶγμα ἀπὸ ἐκείνους ὑπόγέρασαν ἔς τὰ κολουγοράμματα», αὐτ., σ. 85-86.

2. Ἐξᾶλλου, ἡ ἐκτίμηση ποῦ τρέφει γενικὰ γιὰ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γραμματεία διαφαίνεται στὰ λόγια του: «πολλὰ ἔθνη ἐμεταγλώττισαν τὰ ἑλληνικὰ μαθήματα εἰς τὴν γλῶσσαν τὴν ἑδικὴν τους, κἔχουν ὅλαις ταῖς ἐπιστήμαις μ' αὐτὴν τὴν φιλοσοφίαν, και προκόφτουν», αὐτ., σ. 85.

ὡς πρὸς τὴν θέσιν τῶν κλασικῶν γραμμῶν ἢ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γλώσσας στὴν συστηματικὰ ὀργανωμένη τους ἐκπαίδευσιν¹.

5. Η ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Μέσα στὴν ὅλη πνευματικὴ δράση τοῦ Σοφianoῦ σημαντικὴ θέσιν κατέχει ἡ σχεδίαση καὶ ἡ ἐκδοσις τῶν *Γεωγραφικῶν Πινάκων* τῆς Ἑλλάδος², καθὼς καὶ ὅ,τι δικό του ἢ ξένο συνδέεται μὲ τὸ ἔργο του αὐτό.

Πρὶν ἀπὸ τὸ 1543³, πιθανὸν τὸ 1536⁴, ἐκδίδεται στὴν Ρώμῃ ἡ *Totius Graeciae descriptio*, δηλαδὴ Χάρτης τῆς Ἑλλάδος, ποὺ περιλαμβάνει, κατὰ διατύπωση τοῦ ἴδιου τοῦ Σοφianoῦ, τὴν Ἀχαΐα, τὴν Πελοπόννησο, τὴν Εὐβοία, τὴν Κρήτη, τὴν Μακεδονία, τὴν Θράκη, τὴν Ἡπειρο, τὴν Δαλματία, μέρος τῆς Λιβουρίας, τὴν ὑψηλότερη Μυσία καὶ τὸ περισσότερο τῆς χαμηλότερης⁵, μεγάλο μέρος τῆς Δακίας καὶ μικρὸ ἀπὸ τὴν Ἰταλία· ἐπίσης τὴν Μ. Ἀσία, τὸν Πόντο καὶ τὴν Βιθυνία, τὴν Λυκία καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Γαλατίας καὶ τῆς Παμφυλίας⁶.

1. Βλ. Ἡρακλ. Βασιάδου, *Ἱστορία τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν Γερμανῶν κατὰ τὴν 16ην, 17ην, 18ην καὶ 19ην ἑκατονταετηρίδα* (Ἐξ ἀνεκδότων χειρογράφων συλλεγέντων ἐπιμελεία τοῦ ἀνεψιοῦ αὐτοῦ κ. Ἰω. Θ. Γκιώχα), Ἐν Ἀθήναις 1899.

2. Ὁ ὅρος δὲν εἶναι τοῦ Σοφianoῦ, ἀλλὰ μεταγενέστερος καὶ περιλαμβάνει Χάρτη Ὀλῆς τῆς Ἑλλάδος, Πίνακα τοπωνυμίων, καθὼς καὶ μικρότερους χάρτες πόλεων τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος. Ὁ Χάρτης τυπώθηκε σὲ ὀκτώ φύλλα (βλ. *Ἑλληρομνήμων*, σ. 242, Leo Bagrow, *History of Cartography* (revised and enlarged by R. A. Skelton), Cambridge 1966, σ. 159, 272) — ἡ ἐκδοσις τοῦ 1552 σὲ 4 φύλλα (βλ. Bagrow, σ. 272) —, τὰ ὁποῖα ἔπρεπε κατάλληλα νὰ παρατεθοῦν, γιὰ ν' ἀποτελέσουν τὸν χάρτη τῆς Ἑλλάδος (Nicolai Gerbelii Phorensis, *Pro declaratione picturae sive descriptionis Graeciae Sophiani*, libri septem, Βασιλεία 1550, σ. 294).

3. Τῆς πρώτης ἐκδόσεως δὲν βρέθηκε κανένα ἀντίτυπο, ἀλλὰ γι' αὐτὴν ὑπάρχει ἡ μαρτυρία ἐπιστολῆς τῆς 20 Φεβρ. 1543 τοῦ Ἰω. Μέτελλου πρὸς τὸν Antonium Augustinum, ἀπόσπασμα τῆς ὁποίας ἀναδημοσιεύει ὁ Legrand, *BH* 1, σ. CXC, σημ. 5· πρβ. *Ἑλληρομνήμων*, σ. 241.

4. Βλ. Bagrow, ἔ.ἀ., σ. 159, 272, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν μνημονεύει τὴν μαρτυρία στὴν ὁποία στηρίζεται. Ὁ Α. Μουστοξύδης τοποθετεῖ γύρω στὰ 1540 τὴν πρώτη ἐκδοσις (*Ἑλληρομνήμων*, σ. 241), ἐνῶ ὁ Tinto (*Nuovo Contributo*, σ. 174, σημ. 22), χωρὶς καμιά ἄλλη βιβλιογραφικὴ ἐνδειξη, γράφει ὅτι ὁ Σοφianoὺς ἄρχισε νὰ ἐτοιμάζῃ τὸν Χάρτη του ἤδη ἀπὸ τὸ 1533.

5. Πρόκειται γιὰ τὴν Ἄνω καὶ Κάτω Μοισία, περιοχὴ μεταξὺ τοῦ Δουνάβεως καὶ τοῦ Αἰμου· βλ. «Μοισία», «Μοισοί», στὴν *Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία* (Δρανδάκη), τ. 17, σ. 299.

6. Ἀπὸ τὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Σοφianoῦ τῆς ἐπανεκδόσεως τοῦ 1552· βλ. *BH* 2, σ. 176.

Λίγο αργότερα, στην Ρώμη γύρω στα 1544 κατά τον Legrand, ο Σοφιανός εκδίδει, ως συμπλήρωμα στον Χάρτη του, το μικρό του έργο *Nomina antiqua et recentia urbium Graeciae descriptionis a N. Sophiano iam aeditae*. Σ' αυτό το βοήθημα ο Σοφιανός αναγράφει κατά λεξικογραφικό τρόπο όλα τα αρχαία τοπωνύμια που σημειώνονται στον Χάρτη του και δίπλα την νέα ονομασία, με την οποία αυτά τα τοπωνύμια είναι γνωστά στην εποχή του¹.

Τόν Σεπτέμβριο του 1545 εκδίδεται στην Βασιλεία από τον Νικόλαο Γερβέλιο (Nicolaus Gerbelius), σε λατινική γλώσσα, ένα πολύ σημαντικό συμπλήρωμα στον Χάρτη του Σοφιανού, που αποτελεί—όπως χαρακτηρίζεται στην επικεφαλίδα του βιβλίου—*In descriptionem Graeciae Sophiani praefatio καὶ Perbrevis in picturam Sophiani introductio*².

Για την έκδοση αυτή του 1545 ο συγγραφέας του περιοδικού *Ἑλληνομνήμων* Ἀνδρέας Μουστοζύδης μᾶς δίνει περισσότερες και ενδιαφέρουσες πληροφορίες, τις οποίες βασίζει σε προσωπικές του διαπιστώσεις: «Ἐξεδόθησαν δὲ οἱ πίνακες καὶ ἐν Βασιλείᾳ ὑπὸ Ἰωάννου τοῦ Ὀπωρινοῦ τῷ 1545³, εἰς φύλλον, μετὰ εἰσαγωγῆς καὶ ἐξηγήσεως λατινιστὶ γεγραμμένης ὑπὸ τοῦ Γερμανοῦ Νικολάου τοῦ Γερβελίου ἐν ἑπτὰ βιβλίοις»⁴. Πιο κάτω συμπληρώνει: «Ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Γερβελίου ὑπάρχουσιν, ἐκτὸς τοῦ γεωγραφικοῦ χάρτου, καὶ πίνακες παριστῶντες τὰ ἑξῆς: «Γάραντα - Ἀθήνας - Θήβας - Μέγαρα - Δελφοὺς - Ἀμφισσαν - Καλυδὼνα - Ἀκτιον - Ἀμφιλοχικὸν Ἄργος - Δωδώνην - Θεσσαλονίκην - Τέμπη - Λάρισσαν - Λαμίαν - Κόρινθον - Ἄργος - Λακεδαίμονα - Μεσσήνην - Ὀλυμπίαν - Παλλήνην - καὶ Μεγαλόπολιν»⁵.

Πέντε χρόνια αργότερα το έργο του Γερβελίου εκδίδεται, πάλι στην Βασιλεία, συμπληρωμένο και πολυσέλιδο τώρα, αλλά και με παραλλαγμένο τον τίτλο (*Pro declaratione*)⁶. Όπως έμμεσα συμπεραίνεται, μαζί με το

1. Βλ. *BH* 1, σ. CXCI-CXCII, τ. 3, σ. 126-127.

2. Βλ. *BH* 1, σ. CXCII σημ. 1 και τ. 3, σ. 435, ἀριθ. 466: «Nicolai Gerbelij in descriptionem Graeciae Sophiani, praefatio. In qua docetur quem fructum, quamque voluptatem allatura sit haec pictura studiosis, si diligenter eam cum historicorum, poetarum, geographorumque scriptis contulerint. Eiusdem de situ, nominibus et regionibus Graeciae perbrevis in picturam Sophiani introductio, ..., Basileae... M.D. XLV mense Septembris».

3. Βλ. και Κ. Σάθα, *Νεοελληνική Φιλολογία*, σ. 142, σημ. 1. 'Ο Bagrow (σ. 159) γράφει ότι η έκδοση του Ὀπωρινού (1507-1568) έγινε το 1544.

4. *Ἑλληνομνήμων*, σ. 242.

5. *Ἑλληνομνήμων*, σ. 243, όπου προσθέτει: «Ὅτε ἀκριβεῖς εἶναι καθ' ἡμετέραν κρίσιν, οὔτε κομψοὶ οἱ πίνακες οὔτοι, ἀλλὰ ψιλῆς φαντασίας ἀποσχεδιάσματα μόλις ἀνεκτὰ ἐπὶ τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων».

6. Nicolai Gerbelij Phorensis, *Pro declaratione picturae sive descriptionis Graeciae Sophiani*, libri septem, Basileae ann. M.D.L. (φφ. α6 + σσ. 197 + φφ. 15 χωρὶς ἀριθ., ἐνῶ ἡ ἐκδ. τοῦ 1545: φφ. 4 + σσ. 80 + φφ. 8).

βιβλίο τοῦ Γερβελίου, τὸ 1550, ξαναεκδίδεται καὶ ὁ Χάρτης τοῦ Σοφιανοῦ, γιατί σὲ πάρα πολλὰ σημεῖα τοῦ ἔργου του ὁ Γερβέλιος μιᾶ γιὰ τὸν Χάρτη σὰν κάτι ποὺ συνοδεύει τὴν ἐργασία του¹. Συγκεκριμένη ὅμως πληροφορία γι' αὐτὴ τὴν ἔκδοση δὲν ἔχομε².

Ὁ Γερβέλιος μὲ τὸ ἔργο του πραγματοποιεῖ κάτι πολὺ μεγάλο στὸν χῶρο τῆς ἱστορίας καὶ τῆς γεωγραφίας καὶ συμπληρώνει μὲ μιὰ μέθοδο ἀντιστροφή τῆς ἐργασίας τοῦ Σοφιανοῦ τὸν Χάρτη τῆς Ἑλλάδος: Ὁ Σοφιανὸς χαρτογραφεῖ τὴν Ἑλλάδα καὶ σημειώνει τὰ τοπωνύμια ποὺ μνημονεύουν ἢ περιγράφουν ἀρχαῖοι συγγραφεῖς· ἀντίθετα ὁ Γερβέλιος, ξεκινώντας ἀπὸ τὸν Χάρτη τοῦ Σοφιανοῦ, δίνει πληροφορίες γιὰ κάθε τοπωνύμιο ποὺ σημειώνεται σ' αὐτόν. Ἔτσι ἐνῶ ὁ Χάρτης ἐξυπηρετεῖ τὴν γνωριμία τοῦ χῶρου καὶ τῶν ὀρίων μέσα στὰ ὁποῖα ἔδρασαν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, ὁ Γερβέλιος, μετὰ ἀπὸ μιὰ σύντομη περιγραφή τοῦ χῶρου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ ἕλης τῆς Ἑλλάδος³, δίνει μὲ βάση τὸν Χάρτη ὁποιοσδήποτε πληροφορίες διασώζουν οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς — Ἕλληνες καὶ Λατίνοι —, παρουσιάζοντας ἔτσι ἀνάγλυφα τὴν πολιτιστικὴ ποιότητα ποὺ περιλαμβάνει ὁ ἐλλαδικὸς χῶρος⁴. Ὁ Γερβέλιος, ἀκόμη, στὸ ἑβδομο βιβλίο τῆς ἐργασίας του διδάσκει μιὰ μέθοδο⁵ γιὰ τὴν χρησιμοποίησιν τοῦ ἀλφαριθμητικοῦ πίνακα τοπωνυμίων ποὺ παραθέτει στὸ τέλος τοῦ βιβλίου του⁶, δίπλα στὰ ὁποῖα πάντα σημειώνει δύο ἀριθμούς — μιὰ μορφή γεωγραφικοῦ πλάτους καὶ γεωγραφικοῦ μήκους — γιὰ τὸν εὐκολοἐντοπισμὸ τῶν τοπωνυμίων αὐτῶν στὸν Χάρτη τοῦ Σοφιανοῦ.

Τὸ *Pro declaratione* ἔργο τοῦ Γερβελίου εἶναι πραγματικὸς ἄθλος· προϋποθέτει τεράστια ἀρχαιομάθεια καὶ βασανιστικὴ προσπάθεια, ὥστε ἀπὸ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς καὶ λατινικῆς γραμματείας, σὰν μέλισσα, νὰ συγκεντρώσῃ καὶ νὰ παρουσιάσῃ μὲ συστηματικὸ τρόπο τόσα πολλὰ

1. Ἐκφράσεις ὅπως: «in pictura nostra», «iuxta picturam nostram», «ut in pictura vides», «iuxta descriptionem Sophiani», ἐπαναλαμβάνονται ἀπὸ τὸν Γερβέλιο σχεδὸν σὲ κάθε σελίδα, ὥστε περιτεύουν οἱ συγκεκριμένους παραπομπές. Ἐξάλλου (σ. 8-9) δίνει συμβουλὲς στοὺς σπουδαστὲς μὲ ποιὰ χρώματα πρέπει νὰ χρωματίσουν τὸν Χάρτη τοῦ Σοφιανοῦ.

2. Ὁ Bagrow, *History of Cartography*, σ. 272, γράφει ὅτι τὸ 1549 ἔχομε αὐτὴν τὴν ἔκδοση, ἀλλὰ θὰ πρέπει νὰ δεχτοῦμε μὲ κάποια ἐπιφύλαξη τὴν πληροφορίαν του γενικά, γιατί παρουσιάζει ἀσάφειες καὶ ἀντιθέσεις, ποὺ ἀσφαλῶς ὀφείλονται σὲ λάθη.

3. *Pro declaratione* (liber primus), σ. 10-37.

4. Οἱ περιοχὲς τῆς Ἑλλάδος ποὺ περιγράφονται κατὰ βιβλία εἶναι: De Macedonia liber secundus (σ. 37-77), De Epiro liber tertius (σ. 78-107), De Graecia Magna liber quartus (σ. 108-118), De Achaia liber quintus (σ. 118-214), De Peloponneso liber sextus (σ. 214-294).

5. De preparatione virgae liber septimus (σ. 294-296).

6. σ. 297 κ.έ., ἤτοι συνολικὰ 14 σελίδες χωρὶς ἀρίθμηση.

και πολυποίκιλα στοιχειῶ. Τὸ ἀποτέλεσμα ὅμως τῆς προσπάθειάς του εἶναι λαμπρό, γιατί συμπληρώνει κατὰ ἔξοχο τρόπο τὸν Χάρτη τοῦ Σοφianoῦ, ἀλλὰ και γιατί παρουσιάζει με πολλή ζωντάνια τὸ μεγαλεῖο τῶν προγόνων τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ¹.

Τὴν ποιότητα τῆς ἐργασίας τοῦ Γερβελίου τὴν ἐκφράζει τὸ ἐγκώμιο τοῦ Ἀβραάμ Loescher ποὺ προτάσσεται στὴν ἔκδοση αὐτῆ τοῦ 1550, και εἰδικότερα τὰ παρακάτω λόγια:

«Talia Gerbelii merito solertia cultu
reddidit, et priscum jussit habere decus.
Barbariem pepulit, graii monumenta nitoris
ne caderent, turpi squallida facta situ.
Barbariem pepulit, ne summae gloria laudis
turpiter aeterna nocte sepulta foret»².

Μετὰ τὴν ἔκδοση τῆς Βασιλείας τοῦ 1550, ἔχομε τὸ 1552 τὴν ἐπανέκδοση στὴν Ρώμη τῆς πρώτης «*Totius Graeciae descriptio*» τοῦ Σοφianoῦ, τὴν ὁποία περιγράφει ὁ Legrand³ και ἀπὸ τὴν ὁποία παραθέτει τὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Σοφianoῦ πρὸς τοὺς σπουδαστές⁴, καθὼς και τέσσερις μικρὲς ἐλεγείες ἰσάριθμων Εὐρωπαϊῶν λογίων⁵, στὶς ὁποῖες ἐγκωμιάζεται ἡ χαρτογράφηση τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὸν Σοφianoῦ.

Στὴν ἀφιερωτικὴ του ἐπιστολὴ ὁ Σοφianoῦ δηλώνει ὅτι με τὸν Χάρτη του σκόπευσε νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὴν μελέτη γενικὰ τῆς ἱστορίας και τῆς γεωγραφίας, ἀλλὰ ἐκεῖνο ποὺ περισσότερο κατηύθυνε τὴν σκέψη του ἦταν ἡ ἀνάγκη ἑνὸς τέτοιου βοηθήματος γιὰ διδακτικὸς σκοπὸς⁶. Καὶ ὅπως με ποιητικὸ ἀληθινὰ τρόπο γράφει ὁ Γερβέλιος, ὁ Χάρτης δίνει τὴν δυνατότητα στὸν μελετητὴ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος νὰ ταξιδεύῃ κάθε στιγμή σὲ ὅλα τὰ πλάτη τῆς και νὰ βλέπῃ τοὺς χώρους ποὺ μνημονεύουν οἱ μεγάλοι συγγραφεῖς· ἀλλὰ και τὸ ἀπλὸ κοίταγμα τοῦ Χάρτη βοηθᾷ τόσες μνῆμες νὰ ξανάρχωνται στὸν νοῦ

1. Συχνὲς εἶναι οἱ ἀναφορὲς τοῦ Γερβελίου στὴν σύγχρονή του τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα. Ἔτσι π.χ. μιλά με πόνο γιὰ τὴν Θεσσαλονίκη (σ. 21), ἐνὼ θρηνεῖ πραγματικὰ τὴν μοῖρα τῆς Ἀθήνας (σ. 191).

2. *Pro declaratione*, φ. α6^α.

3. *BH* 1, σ. CXCIV, τ. 2, σ. 176· ἐπίσης βλ. Bagrow, ἔ.ἀ., σ. 159, 272.

4. «N. Sophianus studiosis», *BH* 2, σ. 176-177.

5. «Leon. Marsus - L. Faber Phan. - Faust. Sabaeus - Faustus Buturinus Veronensis», αὐτ., σ. 177.

6. Αὐτ., σ. 176.

γιὰ τὰ περασμένα¹. Τὴν κατανόηση τῆς γνώσεως, λοιπόν, καὶ τὸ ζύπνημα τῆς μνήμης, αὐτὰ ὑπηρετεῖ ὁ Χάρτης.

Ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Σοφιανὸς ὑποδηλώνει στὴν παραπάνω ἐπιστολή, ὁ Χάρτης τοῦ δὲν εἶναι ἐντελῶς πρωτότυπο ἔργο. Πρότυπά του ἔχει ἀρχαίους Ἑλληνες συγγραφεῖς καὶ ἀνάλογα γεωγραφικά τους ἔργα, ὅπως τοῦ Ἡροδότου, τοῦ Θουκυδίδου, τοῦ Παυσανία, τοῦ Στράβωνα, κυρίως τοῦ Πτολεμαίου², καὶ πολλῶν ἄλλων ποὺ δὲν κατονομάζει. Αὐτὴν τὴν παράδοση σὲ χάρτες ὁ Σοφιανὸς κριτικὰ τὴν χρησιμοποιεῖ καὶ προσθέτοντας καὶ διορθώνοντας πολλὰ σχεδιάζει καὶ ἐκδίδει τὸν δικό του Χάρτη ὅλης τῆς Ἑλλάδος³, πρῶτος αὐτὸς μετὰ τὴν ἀρχαιότητα⁴.

Ὁ Χάρτης τοῦ Σοφιανοῦ, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ ἔργο του *Nomina antiqua et recentia* εἶναι ἕνα μεγάλο πνευματικὸ γεγονός⁵. Ἐκφράζει τὸ ἀποτέλε-

1. *Pro declaratione*, σ. 8.

2. «26 ὥραιότατοι ἐγχρωμοὶ γεωγραφικοὶ χάρτες» τοῦ Πτολεμαίου ὑπάρχουν σὲ χειρόγραφο τοῦ 1409 τῆς *Κοσμογραφίας* του, ποὺ μεταφράστηκε στὰ λατινικά ἀπὸ τὸν Jacobum Angelum Florentinum καὶ τὸν Μανουὴλ Χρυσολωρᾶ, μᾶς πληροφορεῖ ὁ Α. Buchon· βλ. *BH* 3, σ. 35.

3. *BH* 2, σ. 176.

4. Χειρόγραφοι χάρτες μεμονωμένων περιοχῶν ἢ καὶ πόλεων τῆς Ἑλλάδος εἶχαν σχεδιαστῆ καὶ πιὸ μπροστά. Βλ. π.χ. Χάρτη τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1415 περίπου) τοῦ Χριστοφόρου Buondelmonte (C. N. Sathas, *Documents inédites relatifs à l'histoire de la Grèce*, τ. 3, Παρίσι 1882, σ. πρὶν ἀπὸ τὴν προμετωπίδα), ἢ Χάρτη τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἀρχιπελάγους (1524) τοῦ Franciscus de Cesanis (Sathas, ἔ.δ., τ. 2, Παρίσι 1881, σ. πρὶν ἀπὸ τὴν προμετ.). Τέλος ὁ Γερβέλιος μᾶς δίνει μιὰ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα πληροφορία σχετικὴ μὲ τὸν Πλήθωνα: «Georgius Plethon, qui post Xenophontem et celebrem illam pugnam apud Mantineam, Graecorum res memoriae tradidit, statim in narrationis principio totum asiaticum littus diligentissime depingit», «*Pro declaratione*», σ. 5. Γιὰ τὴν Ἱστορία αὐτῆ τοῦ Γεμιστοῦ τὴν ὁποία ἀναφέρει ὁ Γερβέλιος, ὁ C. Alexandre [*Πλήθωνος Νόμων συγγραφεὺς τὰ σωζόμενα. Pléthon*, Amsterdam 1966 (φωτοτ. ἐπανέκδ. τῆς ἐκδ. Παρισίου 1858), σ. VII σημ. 4] μᾶς πληροφορεῖ ὅτι αὐτὴ κάλυπτε τὴν περίοδο ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ἐπαμεινώνδα ὡς τὸν θάνατο τοῦ Φιλίππου καὶ ὅτι ἐκδόθηκε στὴν Βενετία τὸ 1503· βλ. καὶ *BH* 3, σ. 147, ἀριθ. 120. Ὁ τίτλος αὐτοῦ τοῦ ἔργου τοῦ Γεμιστοῦ εἶναι: *Ἐκ τῶν Λιοδόρου καὶ Πλουτάρχου περὶ τῶν μετὰ τὴν ἐν Μαντινείᾳ μάχην, ἐν κεφαλαιαῖς διάληψις*· βλ. *PG*, τ. 160, στ. 775, σημ. f, ὅπου μνημονεύονται καὶ ἄλλες ἐκδόσεις τοῦ ἔργου, ὅπως αὐτῆ τοῦ Μ. Ἀντωνίου Ἀντιμάχου (1540) στὴν Βασιλεία σὲ λατινικὴ μετάφραση, γιὰ τίς ὁποῖες βλ. *BH* 3, σ. 395, ἀριθ. 403, σ. 403, ἀριθ. 416. Τὸ ἴδιο αὐτὸ ἔργο τοῦ Γεμιστοῦ, πιθανόν, ἀποτελεῖ τὴν ἔκδοση Reichard, *G. Gemisti - Plethonis Ἑλληνικά*, Λιψία 1770. Δυστυχῶς δὲν μπορέσαμε νὰ δοῦμε ἀντίτυπα τῶν παραπάνω ἐκδόσεων, ὅπου ἴσως θὰ ὑπάρχει χάρτης τοῦ Γεμιστοῦ, οὔτε ὅμως καὶ νὰ βροῦμε ἄλλη μαρτυρία γιὰ τὸν χάρτη «ὅλης τῆς ἀσιατικῆς παραλίας», ποὺ μνημονεύει ὁ Γερβέλιος.

5. Ὁ Γερβέλιος (*Pro declaratione*), ἀναφερόμενος σ' αὐτὸ τὸ ἔργο τοῦ Σοφιανοῦ, μιλά «de divino consilio Sophiani» (σ. 10) καὶ πάλι (σ. 3) γιὰ «consilio pulcherrimo,

σμα α) έμπνευσμένης συλλήψεως ενός γόνιμου τρόπου για την συγκέντρωση τῆς προσοχῆς τῶν Εὐρωπαϊῶν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, β) βαθιᾶς ἐπιστημονικῆς γνώσεως, καὶ γ) ἀκάματης προσπάθειας, γιὰ νὰ βρεθοῦν οἱ σύγχρονες καὶ νὰ συσχετιστοῦν μὲ τὶς ἀρχαῖες ὀνομασίες τῶν τοπωνυμίων τῆς Ἑλλάδος.

Ὁ Σοφιανὸς μὲ ὕλες τοῦ τις πνευματικῆς ἐκδηλώσεις, τις σχετικῆς μὲ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο καὶ τοὺς Ἕλληνας, ἀπέδειξε ὅτι κατέχεται ἀπὸ μιὰ ἑκτακτὴ ἱκανότητα νὰ συλλαμβάνῃ τις βαθύτερες πνευματικῆς ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς του καὶ ἐκεῖ νὰ κατευθύνῃ τὴν προσοχὴ τους. Αὐτὸ φάνηκε καὶ στὸ πρόγραμμα τοῦ μεταφράσεως ἀρχαίων συγγραφέων καὶ στὸ θέμα τῆς συντάξεως τῆς *Γραμματικῆς του*, ἀλλὰ καὶ τώρα στὴν χρονογράφηση τῆς Ἑλλάδος, ἡ ὁποία ἐντυπωσίασε τοὺς συγχρόνους καὶ γιὰ τὴν ἰδέα καὶ γιὰ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς προσπάθειάς του¹.

Τὸ ἔργο τοῦ Γερβελίου τὸ χαρακτηρίσαμε πρὸ ἐπάνω πραγματικὸ ἄθλο. Ἄλλὰ καὶ ἡ χρονογράφηση τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὸν Σοφιανὸ δὲν ὑστερεῖ σὲ ἀξία, γιὰτὶ μέσα στὴν σωστὴ διάταξη, μὲ ἀπλὰ σχήματα καὶ ξηρὲς ὀνομασίες, τῶν γεωγραφικῶν λεπτομερειῶν μὲ βάση τὴν ἱστορικὴ τους σημασία συμπυκνώνεται μιὰ τεράστια γνώση τῶν σχετικῶν γεωγραφικῶν καὶ ἱστορικῶν πηγῶν, ἀλλὰ καὶ μιὰ εἰδικὴ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐπιστῆμὴ τῆς γεωγραφίας καὶ τῆς γεωμετρίας², γιὰ τὶς ὁποῖες ὁ Σοφιανὸς ἔτρεφε πραγματικὰ μεγάλη ἀγάπη³. Δυστυχῶς δὲν ἔχομε καμιὰ πληροφορία σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο ἐργάστηκε ὁ Σοφιανός, γιὰ νὰ συντάξῃ τὸ ἔργο του *Nomina antiqua et recentia*. Δὲν μπορούμε ν' ἀποκλείσωμε βέβαια ὅτι ὁ Σοφιανὸς πιθανὸν νὰ εἶχε

ac prope divino», ἐνῶ τὴν ὑψηλὴ ποιότητα τοῦ Χάρτη συχνὰ τὴν τονίζει μὲ ἐκφράσεις ὅπως: «Quae supersunt, in pictura optime sunt depicta atque reddita. Ad quam, ut te referas, nunquam cessabo te iterum atque iterum cohortari», σ. 153· πρβ. σ. 214, 271-272.

1. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐλεγεία τοῦ Faustus Buturinus Veronensis: «Omnia mutantur, mutata est Graecia solers, || in faciem redigis quam, Sophiane, suam; || nunc vera effigies, quam nec Jovis ira, nec aestus, || nec poterit posthac ulla abolere dies», *BH* 2, σ. 177.

2. Ὁ Κ. Στεργιόπουλος, «Ἡ ἀρχαία Ἑλλάς καὶ ἡ γαλλικὴ χρονογραφία ἀπὸ τῆς Ἀναγεννήσεως μέχρι τοῦ 1830», *AE* 86-87, 1948-49, 69, γράφει γενικὰ ἀλλὰ σχετικὰ μὲ τὸ θέμα: «Ὡς εἶναι φυσικόν, αἱ σχέσεις τῆς γεωγραφίας πρὸς τὴν χρονογραφίαν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος παρουσιάζονται ὑπὸ δύο μορφάς, τὴν καθόλου σχεδίασιν τῶν χωρῶν καὶ τὴν ἐπ' αὐτῶν τοποθέτησιν τῶν πόλεων. Ἡ μαθηματικὴ γεωγραφία ὡς γνωστὸν βοηθεῖ διὰ τὸ πρῶτον μέρος, ἡ ἱστορικὴ γεωγραφία ἐπὶ τῆ βάσει τῶν περιγραφῶν τῶν ἀρχαίων γεωγράφων καὶ συγγραφέων παρέχει τὰς πολυτίμους ὑπηρεσίας τῆς διὰ τὸ δεύτερον μέρος» (βλ. καὶ κατ. σ. 295, σημ. 2).

3. Ὁ Γεώργιος Ζαβίρας (1774-1804), ὁ πρῶτος νεοελληνιστὴς γραμματολόγος, τοὺς μόνους χαρακτηρισμοὺς ποὺ δίνει στὸν Σοφιανὸ εἶναι «μαθηματικὸς καὶ γεωγράφος» (*Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικῶν Θεάτων*, Ἀθήνησι 1872, σ. 477).

ὑπόψη του καμιά ἀνάλογη προεργασία· ἀλλὰ τὸ πιὸ βέβαιο εἶναι ὅτι, ὅπως στὶς ἄλλες του πνευματικὲς ἐκδηλώσεις ἔτσι καὶ σ' αὐτή, πρωτοτυπεῖ. Ἐὰν ἔτσι εἶναι, τότε ὁ Σοφιανὸς γιὰ τὸν συσχετισμὸ τῶν νεοελληνικῶν μὲ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ τοπωνύμια βασίστηκε σὲ στοιχεῖα ποὺ ὁ ἴδιος συγκέντρωσε μὲ τὰ ταξίδια του στὴν Ἑλλάδα, σὲ πληροφορίες ἀπὸ ἄλλους ταξιδιωτὲς, ναυτικούς, ἐμπόρους καὶ ἄλλους, ἢ σὲ διάφορα ἔγγραφα καὶ βιβλία τῆς ἐποχῆς του σχετικὰ μὲ τὴν Ἑλλάδα. Τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς προσπάθειάς του εἶναι ἐξαιρετικὰ σημαντικὸ, γιὰτὶ παρουσίασε στοὺς Εὐρωπαίους τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα κοιταγμένη πιά μέσα ἀπὸ τὴν σύγχρονη ἑλληνικὴ πραγματικότητα¹.

Ὁ θερμὸς τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἔγινε δεκτὸ ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του τὸ πρωτοποριακὸ αὐτὸ γιὰ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἔργο, καθὼς καὶ ἡ ἐπίδραση ποὺ ἄσκησε σὲ ἀνάλογα ἔργα Εὐρωπαίων λογίων², φανερόνουν μὲ καθαρὸτητα πόσο ἐμπνευσμένη ἦταν ἡ χαρτογράφηση τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὸν Σοφιανό.

Τὸ γεωγραφικὸ αὐτὸ ἔργο ἀπὸ ἐπιστημονικὴ, φιλολογικὴ καὶ εἰδικότερη

1. Γράφει εὔστοχα ὁ Ἀνδρέας Μουστοζύδης: «Εἶναι πολὺ ἀξιέπαινος (ὁ Σοφιανός), διότι πρῶτος συνέλαβε τὴν ἰδέαν νὰ συνάψῃ, οὕτως εἰπεῖν, μετὰ τῶν νέων διὰ τῆς ἀναπολητικῆς τῶν ἀρχαίων ὀνομάτων δυνάμεως, τὴν μνήμην τῆς παλαιᾶς δόξης.», *Ἑλληνομνήμων*, σ. 244. Θὰ πρέπη τελικὰ νὰ προέρχεται ἀπὸ ἕμμεσες ἐπιδράσεις τοῦ Σοφιανοῦ ὁ χάρτης τῆς Ἑλλάδος τοῦ Γάλλου Duval (17 αἰ.), ποὺ ὑπάρχει στὴν Γεννάδειο Βιβλιοθήκη Ἀθηνῶν, «La Grèce ou partie méridionale de l'empire des Turcs en Europe avec la table alphabétique des lieux de l'ancienne Grèce célèbres en l'histoire, les noms qu'ils ont aujourd'hui et le chiffre qui les fait trouver sur la pure carte» βλ. Κ. Στεργιοπούλου, ἔ.ἀ., σ. 43, ὅπου καὶ σχόλια.

2. Συγκεκριμένες μετῆς βλ. *Ἑλληνομνήμων*, σ. 243, 244. Στὴν Γαλλία ὁ πρῶτος χάρτης τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος τοῦ Bertius τυπώθηκε τὸ 1628 (βλ. Στεργιοπούλου, ἔ.ἀ., σ. 71). Ὁ Στεργιοπούλος, χωρὶς νὰ μνημονεύῃ συγκεκριμένα ὀνόματα, γράφει ὅτι οἱ χάρτες τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος στὴν Γαλλία βασίζονται σὲ ἀνάλογους χειρόγραφους χάρτες καὶ σὲ χάρτες ποὺ ἐκδόθηκαν στὴν Ἰταλία, Φλάνδρα καὶ Γερμανία, πράγμα ὅμως ποὺ δικαιοματικὰ μᾶς ὀδηγεῖ στοὺς πρωτοπόρους Σοφιανὸ καὶ Γερβέλιο. Πόση γενικὰ ἐπίδραση ἄσκησε τὸ ἔργο τῶν δύο αὐτῶν καινοτόμων διαφαίνεται στὰ λόγια τοῦ ἴδιου συγγραφέα, ὁ ὁποῖος καὶ ἀποσιωπᾷ κάθε συγκεκριμένη νύξη ἄσχετη μὲ τὴν γαλλικὴ χαρτογραφία: «Ὁ Bertius καὶ οἱ ἄλλοι διάδοχοί του, ὄντες γενικῶς γεωγράφοι, εἶναι ἀσφαλῶς καὶ ἱστορικοὶ γεωγράφοι. Θέλοντες νὰ χαρτογραφήσουν τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα ὄφειλον νὰ μελετήσουν διὰ τὸ ζήτημα ἰδίως τῶν ἀρχαίων πόλεων τοὺς ἀρχαίους γεωγράφους κατὰ πρῶτον καὶ κατὰ δευτερον τοὺς ἱστορικούς, δηλαδὴ εἰς ἃ σημεῖα μόνον οἱ ἱστορικοὶ δίδουν πληροφορίας περὶ τῆς θέσεως τῶν ἑλληνικῶν συνοικισμῶν. Κατὰ ταῦτα εἶναι φυσικὴ ἡ μελέτη τῶν ἀρχαίων γεωγράφων ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο, τοῦτο δὲ εἶναι ἔργον τῆς ἱστορικῆς γεωγραφίας. Διὰ νὰ καταδειχθῇ ἡ ἀνάγκη, ἣν ἔχουν τῶν ἀρχαίων γεωγράφων οἱ χαρτογράφοι, εἶναι σκόπιμον νὰ μνημονευθῇ τὸ βιβλίον τοῦ Guillaume Sanson, ὑπερ ἐξεδόθη λατινιστὶ ὡς κριτικὴ τῆς ἀρχαίας γεωγραφίας τοῦ Ἀντωνίου Baudrand. Εἰς τὴν κριτικὴν ταύτην ἀναφέρονται ἀρχαῖα ἑλληνικὰ πόλεις καὶ ἔναντι ἐκάστης παρατίθενται σχετικὰ χωρὶα ἀρχαίων συγγραφέων, γεωγράφων καὶ ἱστορικῶν», σ. 72, ὅπου καὶ βιβλιογραφικὲς σημειώσεις.

παιδευτική άποψη έχει ιδιαίτερη αξία, γιατί ανταποκρίθηκε στην έλλειψη ενός ανάλογου έργου¹, αλλά και γιατί πρέπει ν' αποτέλεσε την άφετηρία μαζί και την βάση για την συγγραφή έργων γύρω από τον ιστοριογεωγραφικό χώρο της Ελλάδος ως παρελθόν και ως ζωντανή πραγματικότητα². 'Εκείνο όμως που μάς ενδιαφέρει περισσότερο να επισημάνουμε είναι ή βαθύτερη επίδραση του έργου αυτού στην στάση των Ευρωπαίων απέναντι του 'Ελληνισμού, αλλά και ή έκφραση του νέου έθνικού πνεύματος που αρχίζει να διαποτίζει, στο πρόσωπο του Σοφιανού, τους Νεοέλληνες. 'Από αυτή την άποψη ή χαρτογράφηση της Ελλάδος από τον Σοφιανό αποκτά ξεχωριστή σημασία για την υποδαύλιση και την ανάπτυξη στους Ευρωπαίους ενός γενικού για τον ελληνικό χώρο ενδιαφέροντος³, όπως θα έκδηλωθῆ σε λίγα χρόνια⁴. αλλά

1. «Nicolaus Sophianus, vir (ut ego quidem sentio) spectatae virtutis et eruditionis, cum tantas historiae utilitates animo perspiceret, quo majore cum fructu, atque nonnulla etiam cum voluptate studiosi in historiis versari possent, consilio pulcherrimo, ac prope divino, descriptionem hanc Graeciae ex optimis utriusque linguae scriptoribus collectam, in hanc elegantissimam picturam rededit», γράφει ο Γερβέλιος, *Pro declaratione*, σ. 3· βλ. και BH 1, σ. CXCI, 'Ελληνομνήμων, σ. 243.

2. Βλ. άν. σ. 295, σημ. 2. 'Εκφραστική είναι και ή ελεγεία του Faust. Sabaeus (βλ. άν. σ. 292, σημ. 5): «Terra potens armis, virtute potentior omni, || ingeniis dives, moribus, imperio, || cui par nulla fuit, nec erit, nunc Graecia languet || tam spoliata bonis quam viduata viris. || Picta brevi hac tabula est quoniam generosa recessit, || ne sub barbarie viveret, orbe suo», BH 2, σ. 177.

3. 'Ο Γερβέλιος στην άφιρωτική του επιστολή προς τους νεαρούς κόμητες του Eberstein (D. Wilhelmo et Othoni), αφού έκθειάζει γενικά την γνώση της γεωγραφίας και της ιστορίας, καταλήγει: «ad hanc gloriam, ad hanc honestissimam exercitationem, ut vos excitarem, hos libros VII de Graecia, nobilissima quondam natione, et ex qua omnis litterarum claritas ad nos pervenit,..., vobis ornatissimis comitibus dedicare volui», *Pro declaratione*, φ.α3β.

4. Τουλάχιστο στην Γερμανία, ως τὰ μέσα περίπου του 16ου αιώνα υπήρχε ή έντύπωση ότι και ή όρθόδοξη 'Ανατολική 'Εκκλησία και ό 'Ελληνισμός είχαν σβήσει μέσα στην τουρκική δουλεία· σχετικά άποσπάσματα πηγών βλ. Ν. Κ., «Περὶ τῆς καταστάσεως τῆς 'Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὴν πρώτην καὶ ἡμίσειαν ἑκατονταετηρίδα ἀπὸ ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ Μωάμεθ τοῦ Β΄», 'Αθήναιον 4, 1875, 385, σημ. 1. Καὶ ό Μελάγγθων, «gratias deo agens, etiam nunc ecclesias sibi, in Thracia, et Asia, conservandi», ἔστειλε τὴν ἐπιστολή του (1559) πρὸς τὸν οἰκουμενικὸν πατριάρχη 'Ιωάσαφ Β΄ (*Turcograecia*, σ. 204)· ό Μαρτίνος Κρούσιος ἐπίσης, ό ἑλληνιστῆς καθηγητῆς τῆς Τυβίγγης, σ' ἐπιστολή του (1573) πρὸς τὸν οἰκουμ. πατριάρχη 'Ιερεμία Β΄, ἐξέφραζε τὴν χαρὰ του γράφοντας: «πρὸ πλειόνων ἐγὼ νομίσας ἐτῶν οὐκέτι τὰ τοῦ σωτῆρος ἡμῶν Χριστοῦ ἐν τοῖς περὶ ἡμᾶς τόποις χώραν ἔχειν, ὕστερον ἔμαθον ἔτι ζώπυρον Χριστοῦ 'Εκκλησίας οὐκ εὐκαταφρόνητον αὐτόθι λοιπὸν εἶναι καὶ πατριάρχη, ἄνδρα θεοσεβεία καὶ παιδεία διαλάμποντα, προϊστασθαι τούτου» (*Turcograecia*, σ. 410)· τὸ ἴδιο πάλι τὸ 1574: «Τέλος δὲ (ὑπερ δὴ μέγιστον) τὰ τοῦ χριστιανισμοῦ ἔτι παρὰ τοῖς 'Ελλήσιν (ὡς καὶ πρὸ ἐτῶν ἀκηκοῶς ἦν) ἰσχύειν, τῇ ἡμῶν σπουδῇ ἐπιμελῶς τηρούμενα» (*Turcograecia*, σ. 416).

τὴν ἴδια ὥρα ἐκφράζει γιὰ τοὺς Ἕλληνας τὴν ἀποσαφήνιση τῆς ἱστορικῆς τους ποιότητος καὶ τὴν μορφοποίηση τοῦ ἔθνικοῦ τους ιδεώδους.

Ὁ Χάρτης τοῦ Σοφιανοῦ ἐκδίδεται σὲ μιὰ ἐποχή, κατὰ τὴν ὁποία ἐπικρατοῦν εὐνοϊκὲς συνθήκες — πνευματικὲς καὶ πολιτικὲς — καὶ γιὰ τὴν θερμὴ του ὑποδοχὴ καὶ γιὰ τὴν πραγμάτωση τοῦ στόχου πρὸς τὸν ὁποῖο σκοπεύει ὁ Σοφιανός, δηλαδὴ τὴν προσέλκυση τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κόσμου στὸν ὑπόδουλο Ἑλληνισμό.

Στὸν πνευματικὸ χῶρο — μὲ τὶς ἀνακαλύψεις νέων χωρῶν, τῶν ὁποίων οἱ περιγραφὲς καὶ οἱ χαρτογραφήσεις¹ ἀσκοῦν τεράστια γοητεία στοὺς ἀνθρώπους· μὲ τὶς πνευματικὲς ζυμώσεις ποὺ κατευθύνονται τώρα ἀπὸ τὴν τάση συγκερασμοῦ τοῦ παλαιοῦ μὲ τὸν ἀνατέλλοντα κόσμον μὲ γνώμονα τὴν σύγχρονη πραγματικότητα· τέλος μὲ τὶς θρησκευτικὲς κινήσεις, οἱ ὁποῖες διευρύνουν τοὺς στόχους καὶ μεταβάλλουν τὴν τακτικὴ πλησιάσεως τοῦ Ὁρθόδοξου χριστιανικοῦ κόσμου ἀπὸ τὶς Ἐκκλησίες τῆς Δύσεως² — ὑπάρχει κατάλληλο κλίμα γιὰ τὴν ἐπιτυχία τοῦ ἔργου τοῦ Σοφιανοῦ. Αὐτό, γιὰ τὴν προσφέρει γιὰ τοὺς Εὐρωπαίους μιὰ ἀρμονικὴ διέξοδο στὴν ἀρχαιολατρεία τους καὶ στὰ γεωγραφικὰ τους ἐνδιαφέροντα, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν σχετίζεται μὲ νέα πεδία θρησκευτικῆς δράσεως γιὰ τὶς Ἐκκλησίες τῶν καθολικῶν καὶ τῶν διαμαρτυρομένων.

Στὸν πολιτικὸ τομέα τὴν ἴδια αὐτὴ ἐποχὴ βρισκόμαστε στὴν ἀρχὴ μιᾶς νέας περιόδου, κατὰ τὴν ὁποία ἡ Τουρκία μπαίνει στὸν πολιτικὸ χῶρο τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν μετὰ τὴν σύναψη συνθήκης φιλίας τοῦ Φραγκίσκου Α΄ τῆς Γαλλίας (1515-1547) μὲ τὸν Σουλεϊμάν τὸν Μεγαλοπρεπῆ (1520-1566) καὶ τὴν ὑπογραφὴ τὸ 1535 τῶν «διομολογήσεων» (capitulations)³. Αὐτὸ τὸ γεγονός, μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου, ἀνοίγει τὶς κλειστὲς ὡς τότε πύλες τῆς Ὁθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἐπομένως καὶ τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ, στοὺς Εὐρωπαίους μὲ ὅλες τὶς ἐπιπτώσεις (πολιτικὲς, οἰκονομικὲς, πνευματικὲς, θρησκευτικὲς καὶ ἄλλες) ποὺ συνοδεύουν αὐτὴ τὴν ἐπικοινωνία. Στὴν περίπτωσιν αὐτῆ ὁ Χάρτης τοῦ Σοφιανοῦ, μὲ τὴν παρεπόμενη σ' αὐτὸν φιλολογία, ἀποτελεῖ τὸν ὁδηγὸ γιὰ τὴν πλησίαση τῶν Εὐρωπαίων στὸν χῶρον τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ καὶ τὸ ὄργανο διαφωτίσεώς τους γιὰ τὸ μεγαλεῖο τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος καὶ τὴν μοῖρα τῶν ἀπογόνων τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων.

1. Βλ. τὸ εἰδικὸ ἔργο τοῦ Leo Bagrow, *History of Cartography* (revised and enlarged by R. A. Skelton), Cambridge 1966, ὅπου πολλοὶ χάρτες καὶ πλούσια βιβλιογραφία.

2. Χαρακτηριστικὸ φαινόμενο αὐτῆς τῆς ἐποχῆς εἶναι ὅτι στὶς διεκκλησιαστικὲς σχέσεις ἐγκαινιάζεται ἡ προπαγάνδα. Ἐνῶ στὸ παρελθὸν οἱ σχέσεις Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς Ἐκκλησίας κινοῦνταν μόνον σὲ ἐπίπεδο κορυφῆς, τώρα ἐπιδιώκεται ἀπὸ τοὺς Δυτικούς, Καθολικούς καὶ Διαμαρτυρομένους, ἡ ἄμεση πλησίαση καὶ ἐπίδραση τῶν Ὁρθόδοξων.

3. Βλ. Ἑλ. Κούκου, *Αἱ διομολογήσεις καὶ ἡ Γαλλικὴ προστασία εἰς τὴν Ἀνατολήν 1535-1789*, Ἀθῆναι 1967, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

Ὁ Χάρτης τῆς Ἑλλάδος τοῦ Σοφianoῦ πρακτικὰ καὶ ἄμεσα ἀπευθύνεται στὸν εὐρωπαϊκὸ κόσμο. Τουλάχιστο ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ μᾶς εἶναι γνωστά, φαίνεται ὅτι δὲν σκοπεύει ἄμεσα στὸν Ἑλληνισμό. Ἔτσι σημασία ἀποκτᾷ, γιὰ ὅ,τι συνδέεται μὲ τὴν πνευματικὴ ἱστορία τῶν Ἑλλήνων, τὸ νόημα ποὺ κρύβεται σ' αὐτὸ τὸ ἔργο, τὸ ὁποῖο φωτίζει περισσότερο καὶ συμπληρώνει τὸ παιδευτικὸ πρόγραμμα τοῦ Σοφianoῦ γιὰ τοὺς συμπατριῶτες του¹.

Γιὰ τὴν πνευματικὴ τους συγκρότηση ὁ Σοφianoὺς ἀποσαφῆνισε τὴν ἰδεολογικὴ τους θεμελίωση (ἐλληνοχριστιανισμὸς σὲ σύνθεση), προγραμματίσας τὴν παιδευτικὴ τους δράση καὶ προσδιόρισε μεθοδικὰ τὸ γλωσσικὸ ὄργανο, μὲ τὸ ὁποῖο ἔπρεπε νὰ ἐκφραστῆ ὁ Νεοελληνισμὸς. Ἀλλὰ ὁ Σοφianoὺς, ἀναπνέοντας μέσα στὸ κλίμα τῶν ἐθνικῶν τάσεων τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης, οἱ ὁποῖες ξυπνοῦν τὴν ἐποχὴ αὐτὴ, περιγράφει ἀκόμη τὴν ἐθνικὴ ὑπόσταση τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὁ ὁποῖος καὶ γεωγραφικὰ καὶ ἱστορικὰ ἔχει ὡς ἀφετηρία του τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα.

Αὐτὴν τὴν Ἑλλάδα λοιπὸν σὲ μιὰ διακαιρικὴ ἐνότητα ὁ Σοφianoὺς τὴν μορφοποιεῖ στὸν Χάρτη του καὶ τῆς δίνει τὸ σχῆμα καὶ τὴν ἔκταση, τὸν ὀριζόντιο καὶ κάθετο διαμελισμὸ τῆς, σημειώνοντας τοπωνύμια ποὺ καθένα φέρνει τὸ βᾶρος ὀλόκληρης λαμπρῆς ἱστορίας, ἔπως τὴν ἀποθανάτισαν οἱ μεγάλοι συγγραφεῖς τῆς ἀρχαιότητος. Ἔτσι ὁ Σοφianoὺς δημιουργεῖ τὸ πανόραμα μιᾶς μεγάλης Ἑλλάδος² ἀπὸ τὰ Βέβια Ὄρη ὡς τὴν Ἀρμενία καὶ ἀπὸ τὸν Αἴμο ὡς τὴν Κρήτη³. Αὐτῆς τῆς μεγάλης Ἑλλάδος τὸ ὄραμα ζωντανεῖται καὶ γίνεται παρὸν, ὅταν ὁ Σοφianoὺς, παραθέτοντας τὶς νέες ὀνομασίες δίπλα στίς ἀρχαίες, μεταβάλλῃ τὸν ἀρχαῖο ἐλληνικὸ χῶρο σὲ παρουσία ζωντανῆ τῆς ἐποχῆς του, πράγμα ποὺ εἶναι, νομίζω, καὶ τὸ βαθύτερο νόημα τοῦ ἔργου αὐτοῦ.

1. Τὸ ἔργο του αὐτὸ ἐπίσης εἶχε μιμητὲς μόνο στοὺς Εὐρωπαίους, οἱ ὁποῖοι καὶ χαρτογράφησαν τὸν ἱστοριογεωγραφικὸ χῶρο τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Ἀλλάζοντας μόνο τὸν χρόνο θὰ μπορούσε νὰ εἰπωθῆ καὶ γιὰ τοὺς ὑπόδουλους Ἕλληνας ὅ,τι γράφει ὁ Κ. Στεργιόπουλος (ἑ.ἀ., σ. 31, σημ. 1) γιὰ τοὺς σημερινούς Ἕλληνας: «Διὰ τοὺς Ἕλληνας τῆς Τουρκοκρατίας ἡ μελέτη τῶν χαρτῶν τούτων ἦτο ἐπιβεβλημένη καὶ ἐξ ἐθνικῶν λόγων. Εἰς τοὺς χάρτας ἔβλεπον ποίαν ἀντίληψιν εἶχον οἱ ξένοι περὶ τῶν ὁρίων τῆς Ἑλλάδος, πράγμα ὅπερ ἦτο ἀπαραίτητον βοήθημα διὰ τοὺς ἀναμιγνυομένους μὲ τὰ ἐθνικοπολιτικὰ ζητήματα τῆς χώρας».

2. Βλ. Α. Ε. Βακαλοπούλου, *Ἡ καταγωγή καὶ ἡ πνευματικὴ συνέχεια τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, Θεσσαλονίκη 1968 (Ἀνάτυπο ἀπὸ ΕΦΣΘ 10, 1968, 127-128, ὅπου ὁ συγγραφέας εἰδικὰ τὸν Χάρτη τοῦ Σοφianoῦ τὸν θεωρεῖ «πρόδρομο τῆς Χάρτας τοῦ Ρήγα» (σ. 127).

3. Βλ. Gerbelii, *Pro declaratione*, σ. 294, *Ἑλληνομημῶν*, σ. 241, σὲ παραβολὴ μὲ ΒΗ 2, σ. 176.

6. ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΥΧΗ ΤΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ

Τὸ ἀναγεννητικὸ ἔργο τοῦ Σοφianoῦ ἔμεινε στὸ ξεκίνημά του, χωρὶς οὔτε νὰ ὑλοποιηθοῦν ὅσα ὡς πρόγραμμα ἔταξε, οὔτε ὅμως καὶ νὰ μᾶς εἶναι γνωστὴ ἡ ἐπίδραση, ἡ ὁποιαδήποτε, τῶν ἰδεῶν του στοὺς συμπατριῶτες του. Γεγονὸς εἶναι ὅτι ἡ παιδευτικὴ του προσπάθεια δὲν βρῆκε οὔτε συνεχιστὲς οὔτε ἄμεσους μιμητὲς.

Ἐκτὸς τὰ παραπάνω προβάλλουν δύο προβλήματα ἀλληλεξαρτώμενα: Τὸ πρῶτο ἀναφέρεται στὸ διαπιστωμένο γεγονός τῆς ἀσυνέχειας καὶ τῆς ἀπώτομης διακοπῆς τῆς ἀναγεννητικῆς προσπάθειας τοῦ Σοφianoῦ, ἐνῶ τὸ δεύτερο συνδέεται μὲ τὴν τοποθέτηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπέναντι στὴν προσπάθεια αὐτή. Αὐτὰ τὰ δύο προβλήματα θὰ ἐπιχειρηθῇ ν' ἀναλυθοῦν σὲ συνοπτικὴ μορφή ἀπαριθμήσεως.

α) Ἀνάλυση τοῦ πρώτου προβλήματος

1. Ὁ Σοφianoὸς συλλαμβάνει ἓνα πρόγραμμα παιδείας, μὲ τὸ ὁποῖο σκοπεύει στὴν πνευματικὴ ἀναγέννηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ μὲ μιὰ ἐναρμονισμένη συνεργασία τῆς ἑλληνοχριστιανικῆς παραδόσεως μὲ τὴν ζωντανὴ ἑλληνικὴ πραγματικότητα.

2. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ γράφει τὴν *Γραμματικὴ* του, τὴν ἐτοιμάζει γιὰ ἔκδοση — ἀλλὰ τελικὰ μένει ἀνέκδοτη — καὶ τὴν ὀρίζει σὰν ἀρχὴ καὶ θεμέλιο γιὰ τὴν ἔκδοση ἄλλων ἔργων γνωστικοῦ περιεχομένου.

3. Ἀκόμη μεταφράζει καὶ ἐκδίδει τὸ ἔργο *Περὶ παιδων ἀγωγῆς* τοῦ Πλουτάρχου ὡς πρῶτο μιᾶς σειρᾶς ἔργων παιδαγωγικοῦ χαρακτήρα.

4. Ὁ Σοφianoὸς ἐξαγγέλλει βέβαια ἓνα μεγαλόπνοο πρόγραμμα παιδείας τοῦ Ἑλληνισμοῦ, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔχει χαράξει ἓνα γενικὸ ἀλλὰ ἀρκετὰ ξεκαθαρισμένο πλαίσιο ἐφαρμογῆς του, ἀλλὰ δὲν ἔχει τὴν ἀναγκαίαν προεργασία — τουλάχιστο ἡ ἔρευνα ὡς τώρα δὲν ἔδειξε κάτι τέτοιο —, γιὰ νὰ τὸ θέσῃ καὶ στὴν πράξη. Ἐπειτα ἡ ὑλοποίησις ἐνὸς τέτοιου προγράμματος, γιὰ τὴν μεταφορὰ στὴν ἀπλὴ ἑλληνικὴ γλώσσα ἐνὸς τόσοσῶς πλήθους ἔργων τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς χριστιανικῆς γραμματείας, προϋπέθετε τὴν πρακτικὴν συνεργασία καὶ ἄλλων ὁμοφρόνων του, γιὰ τοὺς ὁποίους ὅμως δὲν ἔχομε καμιὰ ἔνδειξη.

5. Μετὰ τὴν ἐπισήμανση αὐτῶν πού συγκεκριμένα ἐτοίμασε ὁ Σοφianoὸς καὶ αὐτῶν πού χρειάζονταν νὰ γίνουν γιὰ τὴν ὁλοκλήρωσις τοῦ προγράμματός του, ἀναλύομε δύο λόγους, τοὺς σοβαρότερους, οἱ ὁποῖοι ἐπηρέασαν τὴν πραγματοποίησις τῆς ἐκδόσεως καὶ ἄλλων προγραμματισμένων ἔργων: Ὁ πρῶτος ἔχει σχέση μὲ οἰκονομικὰ αἴτια, ἐνῶ ὁ δεύτερος μὲ τὸν χαρακτήρα τοῦ Σοφianoῦ.

α. Στὰ χρόνια αὐτὰ ἡ ἔκδοση ἐνὸς βιβλίου, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἀπὸ οἰ-

κονομική άποψη αποτελεί ένα τόλμημα. Και ήταν μεγάλο τόλμημα ή έκδοση ενός βιβλίου, του οποίου ή τύχη ήταν άφανής, όπως ακριβώς συνέβη με την πρωτοποριακή έκδοση τής μεταφράσεως του *Περί παιδων άγωγής* του Πλουτάρχου από τον Σοφιανό¹. Υπήρχε φυσικά τὸ προηγούμενο τής θεαματικῆς επιτυχίας στην έκδοση λαϊκῶν ἀναγνωσμάτων² ή τής θερμῆς ὑποδοχῆς από τον Ἑλληνισμό του Ἄνθους του Ἰωαννικίου Καρτάνου³, ἀλλά τὸ βιβλίο του Σοφιανοῦ συγγένευε μόνο στην γλωσσική μορφή μ' αὐτὲς τὲς έκδοτικὲς επιτυχίες, ἐνῶ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο δὲν ἔπαυε νὰ εἶναι ἔργο τῆς λόγιας ἑλληνικῆς γραμματείας. Δυστυχῶς ἀκόμη δὲν ἔχομε ἀρκετὲς γνώσεις σχετικὰ με τὸν τρόπο κυκλοφορίας καὶ τὸν ρυθμὸ διαδόσεως τῶν τυπωμένων βιβλίων στὸν ὑπόδουλο Ἑλληνισμό, ὥστε νὰ καταλάβωμε πόσο γρήγορη ἔννοεῖ ὁ Σοφιανὸς τὴν «πούλησιν τῶν χαρτίων», ἀπὸ τὴν ὁποία καὶ ἐξαρτᾶ τὴν ἐξακολούθησιν τοῦ έκδοτικοῦ του προγράμματος· γι' αὐτὸ καὶ δὲν ξέρομε ὡς ποῖο βαθμὸ πρέπει νὰ συνδέσωμε τὸ σταμάτημα τῆς έκδόσεως ἄλλων βιβλίων με μιὰ έκδοτικὴ ἀποτυχία τοῦ πρώτου βιβλίου. Θὰ πρέπη ὅμως νὰ σημειωθῇ ὅτι τὰ δυὸ γνωστὰ ὡς σήμερα βιβλία του, τὰ τυπωμένα στὸ δικὸ του τυπογραφεῖο λίγους μῆνες μετὰ τὸ *Περί παιδων άγωγής*, εἶναι ἄσχετα με αὐτὰ ποὺ ἐπαγγέλλεται στὸ πρόγραμμά του καὶ ὡς πρὸς τὴν γλωσσικὴ τους μορφή καὶ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο⁴. Αὐτὸ ἀπὸ μιὰ ἀποψη ἴσως μπορεῖ νὰ ἐρμηνευτῆ σὰν μιὰ μικρὴ ἀναστολὴ τοῦ προγράμματός του μετὰ τὸ πρῶτο πείραμα, γιὰ νὰ διαπίστῳνε τ' ἀποτελέσματα. Δὲν δικαιούμαστε ὅμως, νομίζω, νὰ ὑποστηρίξωμε με βεβαιότητα ὅτι ἦταν ἀρνητικὲς οἱ διαπιστώσεις του, καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἐξέδωσε οὔτε τὴν ἔτοιμη γιὰ τύπωμα *Γραμματικὴ* του. Αὐτὸ θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ ποῦμε μόνο ἂν ὑπῆρχε ἄλλη πρωτότυπη δημιουργία τοῦ Σοφιανοῦ μετὰ τὸ 1545· ἀλλὰ ἡ ἔρευνα δὲν μᾶς ἔχει δώσει ὡς τώρα κανένα τέτοιο στοιχεῖο καὶ μάλιστα οὔτε καν ἂν ζῆ μετὰ τὸ 1545.

β. Τέλος ἡ διακοπὴ τοῦ προγράμματος τοῦ Σοφιανοῦ θὰ πρέπη νὰ συνδεθῇ καὶ με τὸν ἀνήσυχο πνευματικὰ καὶ πολυμερῆ χαρακτήρα του, ποὺ τὸν

1. Βλ. ἀν. σ. 277, σημ. 1, τὴν σχετικὴ κρίση τοῦ Legrand

2. Γιὰ τὲς ἐκδόσεις αὐτὲς βλ. ἀν. σ. 271, σημ. 2.

3. «Τὸ παρὸν βιβλίον ἔστι ἡ παλαιὰ τε καὶ νέα διαθέσιμη, ἦτοι τὸ ἄνθος τὸ ἀναγκαῖον αὐτῆς, ἔστι δὲ πᾶν ὠφέλιμον καὶ ἀναγκαῖον πρὸς πᾶσα χριστιανόν. Venetiis MDXXXVI», *BH* 1, σ. 226. Γιὰ τὴν διάδοσιν τοῦ Ἄνθους στὸν Ἑλληνισμό, χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ μαρτυρίες τοῦ Παχωμίου Ρουσάνου ὁ ὁποῖος καὶ τὸ καταπολέμησε με μεγάλη σφοδρότητα· βλ. *Ἑλληνομνήμων*, σ. 457, 646-648, I. Βασιλικοῦ, *Κανέλλου Σπανοῦ, Γραμματικὴ τῆς κοινῆς τῶν Ἑλλήνων γλώσσης. Παχωμίου Ρουσάνου, Κατὰ χιδαίζόντων καὶ αἰρετικῶν καὶ ἄλλα τοῦ αὐτοῦ*, Ἐν Τεργέστη 1908, σ. 80-81.

4. Πρόκειται γιὰ τὸ *Ὠρολόγιον καὶ Εὐχολόγιον*, βιβλία καθαρὰ λειτουργικὰ, ποὺ ἐκδόθησαν τὸ 1545.

ἔστρεφε σὲ ποικίλες ἐνασχολήσεις (κατὰ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς) καὶ τὸν ἐμπόδιζε νὰ προσανατολίζεται σταθερὰ σὲ μιὰ κατεύθυνση, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐγκαταλείπη χωρὶς πολλὴ ἀντίσταση προγραμματισμένες του προσπάθειες.

β) Ἀνάλυση τοῦ δευτέρου προβλήματος

1. Ἀπὸ τὸ παιδευτικὸ πρόγραμμα τοῦ Σοφιανοῦ ἡ *Γραμματικὴ* του, μὲ τὶς ἰδέες ποὺ διατύπωνε σ' αὐτὴ, ἔμεινε ἀνέκδοτη καὶ γι' αὐτὸ ἄγνωστη στὴν ἐποχὴ του, ἐνῶ οἱ *Γεωγραφικοὶ Πίνακες* προορίζονταν περισσότερο γιὰ χρῆση σὲ μιὰ ὀργανωμένη ἐκπαίδευση, βασικὰ τῶν Εὐρωπαίων. Ἔτσι μόνον ὁ *Παιδαγωγός*, ἡ μετάφραση τοῦ *Περὶ παιδῶν ἀγωγῆς*, ἦταν ἐκεῖνος ποὺ θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ εὐρύτερα γνωστὸς στὸν Ἑλληνισμό. Ἐπομένως τὸ μόνον σημεῖο ἐπαφῆς τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων μὲ τὶς ἰδέες τοῦ Σοφιανοῦ ἦταν τὸ ἔργο του αὐτό, ὅπου καὶ ἐξέθετε τὶς παιδαγωγικὲς του ἀπόψεις μαζὶ καὶ μέρος ἀπὸ τὸ παιδευτικὸ του πρόγραμμα.

2. Τὸ πρόβλημα, λοιπόν, ποὺ ὑπάρχει εἶναι: Ποιὰ ὑπῆρξε ἡ στάση τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ ἀπέναντι στὸ συγκεκριμένο βιβλίον *Περὶ παιδῶν ἀγωγῆς* τοῦ Σοφιανοῦ καὶ γενικότερα στὸ παιδευτικὸ πρόγραμμα ποὺ ἐπαγγελλόταν σ' αὐτό; ἦταν θετικὴ, ἦταν ἀντιδραστικὴ ἢ, τέλος, ἀδιάφορη; Γιὰ ἀμεση ἀπάντηση δὲν ἔχομε κανένα στοιχεῖο ποὺ νὰ μπορῇ νὰ μᾶς βοηθήσῃ. Ἔτσι μόνον ἔμμεσα θὰ καταλήξωμε σὲ ὀρισμένες ἀπόψεις.

3. Ὁ Σοφιανὸς στὴν ἀφιερωτικὴ του ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Διονύσιο, μητροπολίτη Μυλοποτάμου Κρήτης, καταλήγει: «Καί, ἂν τοῦτο ποιήσουσιν, ὅποῖον θέλομεν τὸ γνωρίση καὶ ἡμεῖς ἀπὸ τὴν πούλησιν τῶν χαρτίων, θέλομέν τους δώση καὶ τὰ ἐπίλοιπα τοῦ Πλουτάρχου... Εἰ δ' ἄλλως, ὅπερ οὐκ οἶομαι, τὸ οὐ φροντὶς Ἰπποκλείδῃ ἢ παροιμίᾳ ἐρεῖ, καὶ ἡμεῖς ἀνακάμψομεν εἰς τὴν φιλοσοφίαν...»¹. Γιὰ τὸν Σοφιανὸν δηλαδὴ τὸ μέτρο μετρήσεως τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ Ἑλληνισμοῦ γιὰ τὸ παιδευτικὸ του πρόγραμμα θὰ ἦταν ἡ πούλησις τῶν χαρτίων, ἢ ὅποια καὶ θὰ ἐπηρέαζε τὴν συνέχισιν τοῦ προγράμματός του. Αὐτὸ βέβαιον εἶναι ὀρθὸν ἀλλὰ μόνον τυπικὰ, γιατί στὴν πραγματικότητά δὲν μπορούμε νὰ καταλήξωμε, μὲ ἀντίστροφη φορά, σὲ συμπέρασμα ἀδιαφορίας: ὁ Σοφιανὸς δὲν συνέχισε τὸ πρόγραμμά του, γιατί τὸ πρῶτον τοῦ βιβλίου δὲν βρῆκε ἀπήχησιν στους Ἑλληνας ἐξ αἰτίας τῆς ἀδιαφορίας τους· αὐτὸ εἶναι λάθος, γιατί ὁ Σοφιανὸς δὲν συνέχισε βέβαιον τὸ πρόγραμμά του, ἀλλὰ καὶ δὲν ἄφησε τίποτε ἄλλο μετὰ τὸ 1545, ὅπως εἰπώθη καὶ πιὸ ἐπάνω. Ὁ συλλογισμὸς αὐτὸς κλονίζεται ἀκόμη περισσότερο, ἂν συσχετιστῇ μὲ τὴν ἔκδοσιν ἄλλων βιβλίων, ποὺ ἄσκησαν ἰσχυρὴ ἐπίδρασιν καὶ δημιουργήσαν πνευματι-

1. ΒΗ 1, σ. 249.

κή αναστάτωση στον υπόδουλο Έλληνισμό κι όμως δεν είχαν πυκνές έπανεκδόσεις. Παράδειγμα τὸ *Ἄνθος* τοῦ Καρτάνου με πρώτη έκδοση τὸ 1536 καὶ δεύτερη τὸ 1566¹. Ἐπομένως δὲν μπορεῖ ν' ἀποτελέσει βάση γιὰ τὴν διερεύνηση τοῦ προβλήματος ὁ παραπάνω λόγος τοῦ Σοφιανοῦ.

4. Γιὰ ὅλη τὴν παιδευτικὴ προσπάθεια τοῦ Σοφιανοῦ, εἶναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικὸ αὐτό, δὲν ὑπάρχει καμιὰ μνεία ἀπὸ τοὺς συγγρόνους του γιὰ τὶς πιθανές ἀντιδράσεις τοῦ υπόδουλου Ἑλληνισμοῦ. Αὐτὸ ὅμως σημαίνει ὅτι ἢ δὲν κυκλοφόρησε καθόλου καὶ δὲν ἔγινε, ἔπομένως, γνωστὸ τὸ βιβλίον καὶ οἱ παιδευτικὲς του ἀπόψεις, πράγμα πὸ δὲν θὰ τὸ συζητήσωμε γιὰτὶ δὲν φαίνεται πιθανόν, ἢ κυκλοφόρησε, ἀλλὰ τὸ κήρυμά του ἄφησε ἀδιάφορους τοὺς Ἑλληνες, με ἀποτέλεσμα νὰ βυθιστῆ στὴν σιωπὴ ἢ προσπάθειά του. Αὐτὸ τὸ δεύτερο δεχόμεστε σὰν πιὸ πιθανόν, καὶ θὰ προσπαθήσωμε νὰ τὸ ἀναλύσωμε με ἀφετηρία τὴν ἄποψη ὅτι στὴν ἀδιαφορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπέναντι στὸ παιδευτικὸ πρόγραμμα τοῦ Σοφιανοῦ ἐνυπάρχει καὶ ἡ ἔννοια τῆς ἀρνητικῆς στάσεως καὶ τῆς σιωπηρῆς ἀπορρίψεως αὐτοῦ τοῦ προγράμματος.

5. Ἡ ἀπλὴ ἑλληνικὴ γλῶσσα στὸ ἔργο τοῦ Σοφιανοῦ ἦταν ἓνα σημαντικό στοιχεῖο πὸ εὐνοοῦσε τὴν διάδοσή του στὶς πλατιὲς λαϊκὲς μάζες τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Τὸ περιεχόμενο ὅμως τόσο τοῦ *Παιδαγωγοῦ* ὅσο καὶ τῶν ἔργων, τῶν ὁποίων τὴν έκδοση προγραμματίζε ὁ Σοφιανός, ἀνῆκε στὸν χῶρο τῆς καθαρὰ λόγια παιδείας, γιὰ τὴν ὁποία, φαίνεται, δὲν ἦταν ἀκόμη ὄριμος ὁ Ἑλληνισμός, ἔστω κι ἂν αὐτὴ προσφερόταν στὴν γλῶσσα του. Ἐλειπε ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Σοφιανοῦ τὸ καθημερινόν, τὸ ἀφελές, τὸ οἰκεῖο στὸν πολὺ λαὸ στοιχεῖο, πὸ τοῦ χάριζαν οἱ ἀπλοϊκὲς μυθιστορίες· ἔλειπε ἢ ἠθικολογία δοσμένη με τὸν μῦθο, ἔλειπε καὶ τὸ θρησκευτικὸ χριστιανικὸ στοιχεῖο πὸ πάντα τὸν γοήτευε, χωρὶς πάντα νὰ μπορῆ νὰ διαβάξῃ καὶ περισσότερο νὰ κατανοῆ τὸν χριστιανικὸν λόγο. Δὲν ἦταν λοιπὸν τὸ ἔργο τοῦ Σοφιανοῦ γιὰ τερπνὴ ἢ γιὰ ψυχοφελῆ, με τὴν χριστιανικὴ ἔννοια, ἀνάγνωση, καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἦταν προορισμένο νὰ συγκινήσῃ τὸ μεγάλο πλῆθος τοῦ υπόδουλου Ἑλληνισμοῦ.

6. Ἐτσι τὸ πρόγραμμα τοῦ Σοφιανοῦ, ἀπὸ ἄποψη περιεχομένου, ἀπευθυνόταν σὲ μιὰ μικρὴ μερίδα τοῦ υπόδουλου Ἑλληνισμοῦ, ἢ ὁποία ἦταν ἀπαραίτητο νὰ ἔχῃ, ἔστω μιὰ πρώτη, ἐπαφὴ με τὴν ἐκπαίδευση. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν μικρὴ μερίδα θὰ μπορούσε βέβαια νὰ ἐπηρεαστῆ εὐνοϊκὰ ἢ τύχῃ τοῦ προγράμματος αὐτοῦ στὸν Ἑλληνισμό, γιὰτὶ αὐτὴ εἶχε κάποια ἀναστροφή με τὴν λόγια παιδεία καὶ ἀποτελοῦσε τὴν ἡγέτιδα πνευματικὴ τάξῃ. Ἡ στάση ὅμως κι αὐτῶν τῶν ὀλίγων θὰ πρέπη νὰ ὑπῆρξε ἀδιάφορη καὶ ἀντίθετη ἀπέναντι στὶς νεωτεριστικὲς ἰδέες τοῦ Σοφιανοῦ γιὰ διαφορετικὸς φυσικὰ λόγους: ὁ πρῶτος βασιζόταν στὴν ἀνάγκη διατηρήσεως τοῦ πνεύματος τῆς παραδοσιακῆς ἐκ-

1. *BH* 2, σ. 4-5.

παιδεύσεως, ἐνῶ ὁ δεύτερος στὴν ἄμυνα τῆς χριστιανορθόδοξης συνειδήσεως ἀπέναντι στοῦ φιλοκαθολικοῦ πνεῦμα, ποῦ ἔδινε τὴν ἐντύπωση ὅτι διαπότιζε τὶς ιδέες τοῦ Σοφιανοῦ.

7. Ἡ πνευματικὴ κίνηση τοῦ Σοφιανοῦ ἀποτελοῦσε μιὰ ἐπανάσταση καὶ μιὰ ἀνατροπὴ τῆς παραδόσεως τῆς παιδείας τῶν Ἑλλήνων καὶ γιὰ τὴν ἀπλὴ ἑλληνικὴ γλῶσσα, τὴν ὁποία χρησιμοποιοῦσε σὰν ὄργανο ἐκφράσεως, καὶ γιὰ τὴν ἐκλαΐκευση τῆς γνώσεως, ποῦ κινδύνευε νὰ κατανοῆται ἀκόμη κι ἀπὸ τὶς γυναῖκες¹. Ἔτσι ὅμως καταστρεφόταν ἡ ὡς τότε καθιερωμένη ἀντίληψη ὅτι ἀριστοκρατικὴ — μὲ τὴν κυριολεκτικὴ σημασίαν ὁ ὄρος — ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ ἐνασχόληση μὲ τὰ γράμματα, δηλαδὴ ἀντικείμενο καὶ κατάκτηση μόνο τῶν ἐκλεκτῶν ἀνθρώπων, ποῦ μὲ κόπο καὶ πολλὴ προσπάθεια θὰ ἔφταναν σ' αὐτήν².

8. Ἐκεῖνο, τέλος, ποῦ μπορούσε ἀποφασιστικὰ νὰ κρίνη τὴν τύχη τῆς ἀναγεννητικῆς προσπάθειας τοῦ Σοφιανοῦ στὸν Ἑλληνισμό, εἶναι τὸ φιλοκαθολικὸ πνεῦμα ἢ τουλάχιστον ἡ ἀπουσία ἀπὸ τὸ πρόγραμμά του στερεῆς χριστιανορθόδοξης συνειδήσεως. Πέρα ἀπὸ τὴν προσωπικὴ του ζωὴ — τὶς σπουδὲς καὶ τὴν ἀναστροφή του μέσα σὲ περιβάλλον τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας —, ἐκεῖνο ποῦ περισσότερο μπορούσε νὰ στηρίξη τὴν παραπάνω ἄποψη εἶναι ἡ ἐκλογή ἀπὸ τὸν Σοφιανὸ γιὰ ζωντανὸ πρότυπο τοῦ παιδευτικοῦ του ιδεώδους τοῦ Ἑλληνα ἀλλὰ καθολικοῦ μητροπολίτη Μυλοποτάμου Κρήτης Διονυσίου· καὶ εἶναι γνωστὴ ἡ προσπάθεια αὐτοῦ τοῦ Διονυσίου γιὰ τὴν ὑποταγὴ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας στὴν Δυτικὴ, τότε μὲ τὶς γνωστὲς πρωτοβουλίες τοῦ μητροπολίτη Καισαρείας Μητροφάνη στὴν Ἰταλία, ἐπὶ πατριαρχίας Διονυσίου Β'³.

Θεσσαλονίκη

ΠΑΝΑΓ. Χ. ΖΙΩΓΑΣ

1. Βλ. ἀν. σ. 287, σημ. 1.

2. Βλ. ἀν. σ. 287, σημ. 1, σ. 288, σημ. 1.

3. Βιβλιογραφία γι' αὐτὸν βλ. Μ. Ι. Μανούσακα, *Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα (1547-1806)*, Βενετία 1968, σ. 7, σημ. 3.